

ה
ה
ז
ז
ה
ה
ה

in Verscheidenheid

Een onderzoek naar transcendentie en zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming bij het spiritueel festival Open in het licht van het kritisch-humanisme van Harry Kunneman

Evert van As

evertvanas@hotmail.com / evert.vanas@student.uvh.nl
00010039

Afstudeeronderzoek
Utrecht, februari 2012
Begeleider: Ruud Kaulingfreks
Meelezer: Harry Kunneman

Omslagillustratie: Poster festival Open Up 2010

Eenheid in Verscheidenheid

Een onderzoek naar transcendentie en zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming bij het spiritueel festival Open in het licht van het van het kritisch-humanisme van Harry Kunneman

Evert van As

Samenvatting

In brede zin gaat mijn scriptie over de spanningsvelden die zich in onze tijd manifesteren tussen autonomie en gemeenschap en seculiere en religieuze wereldbeelden. In deze tijd is er sprake van een spanningsvol samengaan van toenemende modernisering, secularisering en individualisering aan de ene kant, en een opbloei van nieuwe individueel samengestelde en beleefde vormen van religie en spiritualiteit aan de andere kant. Aan de hand van het spirituele festival Open Up, heb ik onderzocht hoe in hedendaagse spiritualiteit het verlaten van traditionele instituties in naam van de persoonlijke vrijheid en autonomie, paradoxaal zorgt voor nieuwe vormen van geëngageerde zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming. Aan de hand van een narratieve analyse van het spirituele discours en de levensbeschouwelijke praktijken, heb ik de sociologische en antropologische vraag naar de relatie tussen het geïndividualiseerde zelf en een spiritueel-wij onderzocht. Vervolgens heb ik deze geanalyseerd aan de hand van het kritisch-humanisme van Harry Kunneman, en beoordeeld of zij voldoet aan de criteria die hij opstelt voor een postmoderne levensbeschouwing. Ik beargumenteer dat er gesproken kan worden van een postmoderne, posttraditionele spiritualiteit. De verwijzingen naar een transcendente Eenheid of Heelheid die in de spiritualiteit bij Open Up centraal staan, laten de postmoderne ruimte voor pluraliteit en uniciteit open, en lijken deze zelfs te bekrachtigen. Meer specifiek laat ik zien dat er in de levensbeschouwelijke inspiratie bij Open Up, een postmoderne verbinding tot stand komt tussen religieus-metafysische en moderne wereldbeelden. Hierin wordt de autonomie van het individu zowel erkend als overstegen. Net als bij Kunneman staan bij Open Up existentiële en morele leerprocessen centraal, waarin zowel de ontwikkeling van het individu een belangrijke rol speelt, als de verbinding met anderen en een groter geheel en waarin verschillen gerespecteerd en gewaardeerd worden.

Inhoudsopgave

SAMENVATTING	3
VOORWOORD.....	5
INLEIDING	6
H1. HET KRITISCH HUMANISME VAN HARRY KUNNEMAN	12
INLEIDING.....	12
1.1 GRENZEN AAN DE MODERNE MAAKBAARHEID: VOORBIJ DE EXISTENTIËLE EN MORELE ARMOE VAN HET DIKKE-IK	12
1.2 DE HORIZON VAN TRANSCENDENTE WAARDEN EN DE POSTMODERNISERING VAN LEVENSBESCHOUWING	16
1.3 PERSOONLIJKE ZINGEVING CENTRAAL: AUTONOMIE ALS LEVENSKUNST.....	19
1.4 HORIZONTALE BEGRENZING: DIEPE AUTONOMIE	21
1.5 PRAKTISCHE LEVENSBESCHOUWING: HET KRITISCH-HUMANISME	24
CONCLUSIE	27
H2. ZINGEVING OP HET SPIRITUELE FESTIVAL OPEN UP	29
INLEIDING.....	29
2.1 METHODISCHE INLEIDING.....	29
2.2 OPEN UP: GEMEENSCHAP DOOR AUTHENTICITEIT IN VERBINDING.....	30
2.3 SPIRITUALITEIT EN TRANSCENDENTIE: DE (HER)VERBINDING MET ZICHZELF.....	32
2.4 DE AUTHENTIEKE VERBINDING.....	40
H3. IN EENHEID VERBONDEN: HET HOLISME KRITISCH BEKEKEN	49
INLEIDING.....	49
3.1 POSTMODERNISERING VAN LEVENSBESCHOUWING: ALTERITEIT BIJ OPEN UP	49
3.2 LEVENSKUNST BIJ OPEN UP: VOORBIJ HET DIKKE-IK?	53
3.3 TRANSCENDENTIE ALS OVERSTIJGENDE EENHEID: EENHEID IN VERSCHIEDENHEID.....	62
SAMENVATTING EN CONCLUSIE.....	77
DISCUSSIE	83
LITERATUUR.....	84

Voorwoord

Het schrijven van dit afstudeeronderzoek was een lang en complex proces. Dit heeft het soms vermoeiend en frustrerend gemaakt. Vele hoofdbrekingen heeft het me gekost om alle probleemstukken tot een bevredigende uitkomst te brengen. Dan was er nog het schrijven. Als een grote schuifpuzzel bleef mijn perfectionistische geest de tekst omgooien en bijschaven. De inspanning die het me gekost heeft om deze scriptie te schrijven, werd niet alleen veroorzaakt door de complexiteit van het onderwerp. Het feit dat het onderwerp dicht aan mijn hart ligt heeft gemaakt dat ik er met grote omtrekkende bewegingen op gestudeerd heb en alles wilde doorgronden. Ik heb dit scriptieproject nooit enkel als een afronding van de studie gezien, maar veeleer als een basis voor de rest van mijn verdere werkzame leven en de vorming van mijn denken. Het is voor mij een waardevolle, uitdagende mogelijkheid geweest om twee grote inspiratiebronnen in mijn leven met elkaar te verbinden. Mijn persoonlijke betrokkenheid bij spiritualiteit en de sociaal-politieke theorie, filosofie en wetenschapstheorie die in de studie centraal stonden, hebben altijd in een mooie, enigszins afstandelijke spanningsverhouding gestaan tot elkaar. Hoogste tijd om die spanning eens vruchtbaar te maken! Leerzame wrijving...

De levensbeschouwelijke opleving die er in onze tijd plaatsvindt aan de hand van nieuwe vormen van spiritualiteit, de nadruk op innerlijke verdieping en verbinding die hierin naar voren komt en de nieuwe vormen van zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming aan de hand waarvan deze leerprocessen plaatsvinden, lijken mij van grote waarde voor onze tijd en voor de Humanistiek. Ik zal mijn onderzoek naar spiritueel-levensbeschouwelijke praktijken en persoonlijke en sociale ontwikkeling voortzetten, en zie mijzelf in de toekomst concreet aan de slag gaan in het begeleiden en stimuleren van leerprocessen van individuen en groepen. Alhoewel ik dit zeer spannend vindt, weet ik dat hier mijn passie en levensvervulling ligt: het tot wasdom komen van het menselijk potentieel voor authenticiteit en verbinding, verdieping en verrijking in zichzelf en met anderen. Zelf al lange tijd op het pad, wil ik een gids en inspiratiebron zijn voor anderen op hun zoektocht.

Omdat wij ons pad nooit alleen lopen, wil ik graag een aantal mensen bedanken die mij op mijn weg hebben vergezeld en deze mogelijk hebben gemaakt. Allereerst mijn ouders, die mij alle ruimte hebben gegeven en het vertrouwen in mij hebben gehad dat ik mijn eigen weg zou vinden. 'Ik heb me altijd genereus bedeed gevoeld door jullie en wil graag zelf naar anderen dezelfde gulheid betrachten.' Bernadette wil ik bedanken voor haar aanwezigheid in mijn leven. 'Jij geeft mij de ruimte om mijn inzichten te articuleren en bent er altijd om mij te steunen en te bemoedigen. Het was een bijzondere, uitdagende maar rijke tijd om samen met jou zo intensief te werken aan ons laatste studieproject op de UvH. Ik drink op onze creatieve samenwerking, nu en in de toekomst!' De UvH wil ik bedanken voor het lef dat zij heeft om origineel en vernieuwend te zijn, voor het aanbieden van verdiepende, kritische literatuur en de praktische, maatschappelijk betrokken inslag. Het heeft mijn kijk op de wereld verbreed en mijn geest gescherpt. Tot slot wil ik mijn scriptiebegeleiders Ruud Kaulingfreks en Harry Kunneman bedanken dat zij de begeleiding op zich hebben willen nemen. 'Harry jouw teksten zijn een grote inspiratiebron voor me. Jij spiegelt mij mijn eigen toewijding en nauwgezetheid. En Ruud ik heb jouw ontspannen, chaotische houding altijd een verrijking gevonden in deze commerciële, bureaucratische wereld. Jij spiegelt mij mijn eigen ADD: lay-back en chaotisch/complex.

Last but not least wil ik mijzelf nog bedanken – voor het volgen van mijn passie ondanks dat ik niet wist waar deze me naartoe zou leiden en voor het geven van ruimte aan mijn onafgestemdheden. Ik ben ver gekomen sinds ik ben begonnen met studeren en ben precies waar ik wil zijn.

Inleiding

Uit de grote belangstelling voor spiritualiteit die in onze tijd valt waar te nemen, lijkt een verlangen te spreken van mensen naar nieuwe manieren van in het leven staan. In veel hedendaagse vormen van spiritualiteit komt een nieuwe gemeenschapsstichtende bezieling naar voren, die moreel, maatschappijkritisch gekleurd is. Een belangrijke element hierin is de kritiek op de westerse dualistische en reductionistische denkwijze en de tegenstellingen en fragmentatie die hieruit voort zouden vloeien. (Borgman 2003; Harskamp 2003, 1998; Hanegraaf 1996) Spiritueel geëngageerde individuen lijken zich niet thuis te voelen in de moderne, seculiere samenleving en zijn op zoek naar alternatieve vormen van zin, identiteit en verbondenheid.

De kritiek op de hedendaagse maatschappelijke toestand van tegenstellingen en fragmentatie, wordt gegeven in het licht van een holistisch wereldbeeld. Er wordt aanspraak gedaan op een universele gemeenschap, waarin alles verbonden is in een eenheid die de verschillen transcendeert. (Flanagan en Jupp 2007; Borgman 2005; Van Harskamp 2003; Heelas 2001; Hanegraaff 1996) In de diversiteit aan levensbeschouwelijke visies, is de verwijzing naar een transcendente eenheid de constante factor. De kosmische levensenergie, de universele gemeenschap, het diepste Zijn, het ware Zelf, de ziel, de essentie of de kern, zijn antwoorden die worden geformuleerd op de vraag wat ons verbindt. Dit tegen de achtergrond van het holistisch wereldbeeld en een evolutionair ontwikkelingsperspectief. Hierin is sprake van een betekenisvolle samenhang van kosmos, wereld en zelf, en de beweging richting toenemende heelheid. (Hanegraaff 1996: 158-159) Het lijkt erop dat de gemeenschapsstichtende bezieling die uitgaat van hedendaagse spiritualiteit, verankerd is in de verwijzing naar een oorspronkelijke eenheid, een alomvattende samenhang en een teleologische beweging richting heelheid.

Net als hedendaagse spiritualiteit vormt het werk van humanist Harry Kunneman een zoektocht naar nieuwe vormen van zingeving, identiteit en verbinding in het kader van een kritische verhouding tot de moderniteit. Zijn vertrekpunt vormt hierin de hedendaagse ‘postmoderne situatie’, waarin hij stelt dat het juist de naar eenheid verwijzende omvattende pretenties van religieuze en ideologische kaders zijn, die in diskrediet zijn geraakt. Kunneman stelt dat zowel de traditionele, op dogma en hiërarchie gerichte, als de moderne, op controle en maatschappelijke vooruitgang gerichte zingevingskaders, geen recht doen aan de complexiteit van het postmoderne bestaan. De postmoderne situatie staat niet in het teken van eenheid, maar in het teken van *meervoudigheid*: de onderlinge interferentie van verschillende krachtenvelden, met ieder een eigen zeggingskracht die niet herleid kan worden tot ‘één grondprincipe, één wezenskenmerk, een uiteindelijke bestemming’. (Kunneman 1998: 37)

Met deze ontwikkeling staat de postmoderne situatie in het teken van het afscheid van diep ingesleten oriënterende denkkaders stelt hij, maar ook van de opening naar een nieuwe ruimte voor leerprocessen gericht op nieuwe vormen van verbinding in het teken van diversiteit en individuele bijzonderheid. Om deze nieuwe ruimte voor individuele eigenheid en gelijkwaardige relaties te realiseren, zoekt Kunneman net als hedendaagse vormen van spiritualiteit, een verbinding van de traditionele, religieuze en metafysische wereldbeelden en het moderne wereldbeeld, wat naar zijn zeggen ‘een van de meest complexe en controversiële tegenstellingen [is] die zich binnen de hedendaagse wereldsamenleving voordoen’. (2001: 25) Hij stelt dat het hier vanuit postmodern perspectief aan beide kanten gaat om ‘totaliserende wereldbeelden’. Zowel traditionele, religieuze wereldbeelden als het moderne wereldbeeld, staan in het teken van het absoluut gestelde eigen gelijk, en zien de ander slecht als inferieure (bedreigende) tegenpool. Beide kanten zijn blind voor het geweld dat met deze verabsolutering van het eigen perspectief verbonden is stelt hij. (2001: 25) Kunneman zet zich in zijn zoektocht naar een kritisch

humanisme in om de kernideeën vervat in traditionele en moderne zingevingen, te ontdoen van hun gesloten, naar eenheid verwijzende karakter, en te transformeren in het licht van een postmoderne gerichtheid op pluraliteit en ruimte voor uniciteit.

Bij Kunneman verschijnt eenheid *tegenover* pluraliteit en alteriteit. Dit maakt de hedendaagse holistische spirituele beweging een interessante onderzoekscasus, aangezien deze zich aan de ene kant met het levensbeschouwelijke eclecticisme en de pluriforme sociale netwerkvorming manifesteert als een typisch hedendaags fenomeen. Diversiteit, individuele keuzevrijheid, openheid en relativiteit van waarden lijken centraal te staan in hedendaagse spiritualiteit. Aan de andere kant komen echter ogenschijnlijk conflicterende toespelingen voor op eenheid en omvattendheid, in de vorm van een universele waarheid en een absolute bron. Eenheid en alteriteit lijken in de hedendaagse holistische spiritualiteit *naast* elkaar te kunnen staan. De vraag is of dit werkelijk het geval is. De vraag is of de horizon van transcendente waarden bij Open Up in het teken staat van *verticale transcendentie* of *horizontale transcendentie*, of de zingevende verhalen en de transcendente waarden die hierin naar voren komen als absoluut geldig worden opgevat, hiërarchisch, onfeilbaar en exclusief, of dat zij ruimte laten voor gelijkwaardigheid, verscheidenheid, kritiek en uniciteit. Oftewel: laat de nadruk op eenheid in de levensbeschouwelijke noties van transcendentie, ruimte voor alteriteit zoals dat door Kunneman uiteen wordt gezet?

Ik zal aan de hand van de postmoderne situatieschets van Harry Kunneman en zijn zoektocht naar vruchtbare vormen van postmoderne zingeving, identiteitsvorming en verbinding, onderzoek gaan doen bij de eigentijdse spirituele praktijk *festival Open Up*, die een knooppunt vormt van hedendaagse vormen van spiritualiteit. De vraag die ik wil beantwoorden is of er sprake is van een postmoderne, postmetafysische spiritualiteit: gaat de levensbeschouwelijke inspiratie zoals deze bij Open Up naar voren komt, voorbij aan het eenheidsdenken zoals Harry Kunneman dat beschrijft als typerend voor religieus-metafysische en moderne wereldbeelden? Oftewel wordt in de spirituele praktijk het eenheidsbegrip ingevuld op een manier die de postmoderne ruimte voor diversiteit en uniciteit openhoudt, of zelfs bekrachtigt?

De **onderzoeksvraag** waarmee ik werk betreft:

Welke rol speelt eenheid bij het spirituele festival Open Up met betrekking tot processen van zingeving, identiteit- en gemeenschapvorming, en hoe verhoudt dit zich tot het kritisch humanisme van Harry Kunneman?

'Spiritualiteit' is een niet duidelijk afgebakend begrip in de wetenschappelijke literatuur. De praktijken en filosofieën die eronder verstaan worden zijn eigenlijk niet onder één noemer te vangen. Binnen de alternatieve zingevingsmarkt is sprake van een te grote verscheidenheid om van één gemeenschappelijk zingevingsysteem (b.v. New Age) te kunnen spreken. (Van IJsel, 2007: ?) Aanduidingen die worden gebruikt om de hedendaagse interesse in spiritualiteit te beschrijven zijn 'nieuwe religiositeit' (Borgman 2003), '(vormen van) hedendaagse spiritualiteit' (Van IJsel 2007), 'alternatieve spiritualiteit' (Heelas 2000; Bloch 1998) of 'countercultural spirituality' (Bloch 1998), 'holistische spiritualiteit' (Flanagan & Jupp 2007; Heelas 2005), 'New Age' (Van Harskamp 2000; Dekker en De Hart 1997; Hanegraaff 1996) en 'subjectieve spiritualiteit' of 'expressieve spiritualiteit' (Heelas 2000).

Ik vertrek in mijn onderzoek van een open invulling van het begrip spiritualiteit, dat ruimte laat aan de verschillende contexten waarin het functioneert. Ik zal voornamelijk spreken van de verschillende vormen van hedendaagse spiritualiteit (zoals deze in een specifieke samenhang naar voren komen bij Open Up). Het gaat mij er in mijn onderzoek niet om het *begrip* spiritualiteit te definiëren. Uitgangspunt vormt het festival Open Up dat in haar zelfomschrijving

gebruikmaakt van het begrip spiritualiteit, en workshops aanbiedt die in de volksmond onder deze noemer gaan. Ik wil hierin de levensbeschouwelijke oriëntatie in kaart brengen die maatgevend is voor de zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming, en de praktijken waarin deze worden ge(re)contrueerd. Hierin zal duidelijk worden hoe op het festival invulling gegeven wordt aan de spiritualiteit.

Omdat hedendaagse vormen van spiritualiteit zo divers zijn, is enige bescheidenheid met betrekking tot de reikwijdte van mijn onderzoek gepast. In deze scriptie kan ik slechts een klein sample van de overvloedige uitingen van hedendaagse spiritualiteit nader onderzoeken. Echter omdat ik een spirituele praktijk heb gekozen die de veelvormige, heterogene aard van hedendaagse spiritualiteit weerspiegelt, komt als het goed is de rijkheid, in de vorm van een verscheidenheid aan verschillende oriëntaties en uitingen, in dit relatief kleine sample terug. Hedendaagse spiritualiteit is per definitie meervoudig of samengesteld. Niet alleen op het festival, maar in elk individu komen verschillende vormen van spiritualiteit bij elkaar, uniek in haar combinaties. De praktijk die ik ga onderzoeken vormt dus een knooppunt van meervoudige, hybride hedendaagse spiritualiteit, die daarmee een globaal beeld geeft van het gehele veld van hedendaagse spiritualiteit.

Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie

Met dit onderzoek sluit ik aan bij twee grote onderzoeksprojecten van de UvH, beschreven in het onderzoeksprogramma van de UvH 2010 t/m 2014 'Humanisme en humaniteit in de 21ste eeuw', te weten 'Burgerschap in een interculturele samenleving' (BIS) en 'Geestelijke weerbaarheid en Humanisme' (GW&H). (UvH 2010) De kwestie van burgerschap, identiteit en gemeenschap is *de* kwestie van onze tijd. BIS stelt dat het maatschappelijke en politieke debat in onze tijd sterk gepolariseerd is. Angst voor culturele verschillen domineert de publieke meningsvorming zowel als het politieke beleid stelt zij. Hieraan ten grondslag liggen vragen die een diep liggende problematiek raken, namelijk naar de betekenis van de eigen cultuur, identiteit en gedeelde waarden in de context van een inter/multiculturele samenleving. Ik wil met mijn afstudeeronderzoek een bijdrage leveren aan BIS en aan het bredere veld van sociaal-politieke theorievorming en filosofie, door in te gaan op de vragen naar nieuwe vormen van zin, identiteit en maatschappelijke betrokkenheid in een multiculturele samenleving, 'waar de oude, verzuilde vormen van burgerschap, gebaseerd op maatschappelijke scheiding van culturele – bijvoorbeeld religieuze – identiteiten, niet meer volstaan'. (7)

Deze ontwikkelingen zijn allerminst eenduidig. Richard Tarnas laat in zijn boek *Cosmos and psyche* zien dat in veel hedendaagse post-traditionele en postmoderne discussies twee paradigmatische geschiedbeschouwingen en visies op de menselijke ontwikkeling doorspelen: de geschiedenis als Val en als Vooruitgang. òf het moderniseringsproces wordt gezien als een toenemende fragmentering en vervreemding van de mens, òf als een toenemende bevrijding van het individu van onderdrukkende structuren en autoriteiten. Beide visies refereren aan een heelheid of eenheid: òfwel dient de verloren eenheid uit het verleden hersteld te worden en de oorspronkelijke identiteit herwonnen, òfwel dient de heelheid juist door toenemende *bevrijding* van het verleden in de toekomst tot stand gebracht te worden. Tarnas stelt dat het hier gaat om een diepe tegenstelling die in het hart ligt van de moderne cultuur, zich in vele variaties manifesteert en zich in de geglobaliseerde wereld opnieuw doet gelden als één van de meest complexe en controversiële problematiek. (2006: 11-25) Ik vertrek in mijn onderzoek vanuit het idee dat de visies niet tegengesteld zijn, maar elkaar wederzijds veronderstellen: de bevrijding van het individu uit de dwingende gemeenschapsmoraal en traditionele zingeving, is tegelijk een verlies van het narratieve weefsel dat zorgde voor verbondenheid en de inbedding van het individu in een betekenisvol geheel. De beide visies dienen ontdaan te worden van hun absolute claims en geïntegreerd te worden in een complex post-traditioneel en postmodern perspectief.

Volgens Jaap Van Praag, grondlegger van het Humanistisch Verbond, zorgt de afbrokkeling van traditionele geloofs- en gezagssystemen ervoor dat er voor de mens lege ruimtes ontstaan, waarin individuen op zoek moeten naar andere morele bronnen en vormen van zingeving van diens bestaan. Van Praag karakteriseerde de ontkerkelijking niet alleen als bevrijding, maar waarschuwde - net als vele anderen in zijn en onze tijd - tegen de gevaren van de ontkerkelijking of secularisering, een proces dat in onze tijd culmineert in de postmoderne situatie: het einde van alle 'grote verhalen' of de ondermijning van de legitimiteit van alle gesloten werkelijkheidsopvattingen en wereldbeelden – zowel traditioneel als modern. (Lyotard 1998; Kunneman 2001, 1998, 1996) Van Praag vat de gevaren van het afbrokkelen van gemeenschappelijke zingevingskaders samen in het begrip sociaal nihilisme, waaronder hij een geestelijke onverschilligheid, vervreemding, scepticisme en subjectivisme verstaat, 'een uiting van ontmoediging en ontworteling in het maatschappelijke'. (Nederkoorn 2011: 24-25) Andere cultuurcritici karakteriseren de culturele en maatschappelijke situatie in onze tijd met begrippen als relativisme, atomisme, narcisme, dikke-ik gedrag, tijd van onbehagen, wij-zij tegenstellingen etc. (Zie bijv. Dohmen 2007; Verbrugge 2004; Kunneman 2001; Charles Taylor 1998; Brandsma en Kalsky 2009) Henk Oosterling drukt het als volgt uit: 'Nadat de hemel was vervluchtigd, is ook de utopie, de hemel op aarde die het socialisme beoogde te realiseren, doorzichtig geworden: door de voortdurende kritische reflectie erop is de bezieling verdwenen. In die zin doorzien postmoderne individuen de utopieën: erachter dient zich nog slechts een immense desolaatheid aan.' (Oosterling 1999: 3) Oosterling stelt dat de schijn van samenhang enkel opgehouden kan worden, doordat individuen zich kritiekloos laten meevoeren door de economische en politieke krachten die inspelen op fysiek gemak. (Ibidem)

Hoewel de ruimte die ontstaan is met het failliet van traditionele sociaal-politieke denkschema's een desoriëntatie, zinloosheid, nihilisme en narcisme met zich mee kan brengen, is het verdwijnen van deze bepalende fundamenteën van de gemeenschap niet noodzakelijk betreurenswaardig. Dat klassieke vormen van sociale cohesie die opgebouwd waren rond geloof, moraal of ideologie geen doorslaggevende rol meer spelen in de vorming van gemeenschappen, toont niet zozeer aan dat er geen gemeenschap of sociale cohesie meer is, maar veeleer dat een bepaalde opvatting van gemeenschappelijkheid failliet is. (Nancy et Bailly 1991 in Devisch 2003: 89; Kunneman 1998: 47, 97-100) In de sociologie en de filosofie wordt gezocht naar andere manieren van denken en spreken over gemeenschap, sociale verbondenheid en identiteit. (Zie bijv. Schinkel 2007, 2008; Devisch 2003; Nancy 2006, 2000) Ignaas Devisch schrijft in zijn proefschrift *Wij: Jean-Luc Nancy en het vraagstuk van de gemeenschap in de hedendaagse wijsbegeerte*, dat mensen voortdurend op zoek zijn naar gemeenschappelijkheid en sociale verbondenheid. De vraag is hoe recht gedaan kan worden aan het verlangen naar verbondenheid, zonder de individuele vrijheid teniet te doen of te vervallen in exclusieve vormen van identiteit- en gemeenschapsvorming (wij-zij tegenstellingen). (Devisch 2003: 2) Naast BIS zoek ik hiervoor aansluiting bij de zoektocht van Jaap van Praag en het onderzoeksproject van de UvH 'Geestelijke weerbaarheid en humanisme', om aan de hand van een open, interlevensbeschouwelijk humanisme mogelijkheden te onderzoeken tot het versterken van de geestelijke weerbaarheid van individuen, door het creëren en versterken van nieuwe sociale en levensbeschouwelijke verbanden en het verdiepen van concrete medemenselijkheid. (Nederkoorn 2011: 25)

Specifiek sluit ik hier aan bij BIS waar zij in haar onderzoek aanknoopt bij de vele actuele discussies en reflecties in Nederlandse humanistische organisaties, maar ook in religieuze en politieke kringen en in de populaire media, over de spanningsvelden tussen autonomie en gemeenschap en seculiere en religieuze wereldbeelden. (Zie bijv. Van der Ven e.a. 2007; Duyndam e.a. 2005; Elders e.a. 2000; Borgman en Van Harskamp e.a. 1998; Kuitert e.a. 1995)

In deze tijd is er sprake van een spanningsvol samengaan van toenemende modernisering, secularisering en individualisering aan de ene kant, en een opbloei of zelf 'wildgroei' zoals Kuitert stelt, van levensbeschouwing en religiositeit aan de andere kant. (1995: 18) Dit is sociologisch gezien een uiterst interessante beweging die een belangrijk grondbeginsel van de moderniteit ondergraaft. De mate waarin nieuwe vormen van spiritualiteit zich manifesteren, lijkt de seculariseringsthese, die staat voor het idee dat toenemende modernisering een afname van religie, geloof en spiritualiteit te zien geeft, tegen te spreken. Alfonds Nederkoorn stelt in zijn proefschrift *Het vergrootglas van de geest* dat het seculariseringsproces een toenemende onkerkelijkheid en verminderde sociaal en politieke invloed van godsdienst heeft gebracht, maar dat er tegelijk sprake is van de ontwikkeling van nieuwe individueel samengestelde en beleefde vormen van religie. Hij vraagt zich af of de lege ruimte die beschikbaar is gekomen ingevuld kan worden door een 'seculiere spiritualiteit'. (2011: 22; Zie ook De Wit 2003, Duintjer 2002; Apostel: 1998) Met mijn onderzoek naar spiritualiteit als 'seculiere en geïndividualiseerde levensbeschouwing', wil ik een bijdrage doen aan de doelstelling van BIS om te komen tot een *kritische herbepaling van de betekenis van het seculiere*.

Suzette van IJssel stelt dat doordat traditionele kaders zijn vervluchtigd, er in hedendaagse spiritualiteit een openheid ontstaan is ten aanzien van allerlei vormen van spiritueel leven. Hierdoor mist zij echter ook een diepe worteling in één specifieke traditie. In het verlengde hiervan ligt dat mensen zich veelal niet aansluiten bij één specifieke beweging of gemeenschap, waar ze hun thuisbasis hebben en waar ze hun levensbeschouwelijke identiteit aan ontlennen. Er wordt in dit verband wel gesproken over *believing without belonging* (Davie 1994), maar ook over *multiple religious belonging* (Kalsky 2008, 2005). Van IJssel stelt dat vanuit traditionele vormen van spiritualiteit vraagtekens gezet worden bij de diepgang van de hedendaagse eclectische spirituele betrokkenheid. De vraag is 'of dit wel genoeg binding, verbinding en toewijding evoceert om tot echte vruchtbaarheid te komen...' (Van IJssel 2007: 30; zie bijv. Borgman e.a. 2003; Van Harskamp e.a. 1998, 2000) Onder de humanisten zijn eveneens sceptici: 'In verschillende publicaties wordt het beeld geschetst van een op zichzelf gerichte, naar hedonisme neigende nieuwtijdsman, die niet verder komt dan een lafhartige zelftranscendentie en de hedendaagse maatschappij zonder zekerheden ontredder probeert te ontvluchten in regressieve en irrationele fenomenen als New Age en paranormaliteit.' (Van IJssel 2007: 60; zie bijv. Dohmen 2007; de bijdragen van Dohmen en Oudejans in Schmidt 1998; Decker e.a. 1997; Becker e.a. 1997)

In onze post-traditionele en geïndividualiseerde samenleving is vooraleer sprake van een individuele oriëntatie op inspirerende bronnen. Dit komt binnen hedendaagse spiritualiteit op het niveau van de inhoud naar voren als een sterke gerichtheid op het zelf, de autonomie en de persoonlijke ervaring. In het boek *New spirituality, self and belonging* laat Jon Bloch een ander beeld zien van de relatie zelf-gemeenschap in 'countercultural' spiritualiteit, zoals hij het noemt. In zijn empirisch-kwalitatief onderzoek komt een interessante spanning naar voren in de gelijktijdige nadruk op het zelf en de gemeenschap. 'In countercultural spirituality, the self is considered the final authority as to what to practice or believe. (...) Yet however loosely structured these clusters of individuals are, and however diverse the beliefs from one individual to the next, they consider themselves to be a "community"'. (Bloch 1998: 2) Bloch ziet in de nadruk op het zelf en de autonomie, belangrijke verbindende elementen die de alternatieve spirituele gemeenschap constitueren. En hierin ziet hij een wetenschappelijke relevantie: 'Existing literature has not fully explored how this flight away from organization while emphasizing self-autonomy paradoxically suggests new models of community.' (Ibidem: 4)

In hedendaagse spiritualiteit komen vormen van sociale verbinding naar voren die niet hoofdzakelijk geworteld zijn in een vaste gemeenschap, een afgebakend 'wij' met gedeelde

historie en traditie. In het gebrek aan formele, hiërarchische organisatievormen, de rizomatische aard van de sociale netwerkvorming en de hybride identiteitsconstructie, lijken nieuwe vormen van identiteit- en gemeenschapsvorming naar voren te komen die sterk meervoudig en vloeibaar zijn. (Jansen 2008; Flanagan en Jupp 2007; Sutcliffe: 2003) Daarmee is zij tot op zekere hoogte karakteristiek voor een bredere beweging binnen onze multiculturele samenleving. Ik wil kijken hoe in hedendaagse spiritualiteit het verlaten van instituties in naam van de persoonlijke vrijheid en autonomie, paradoxaal zorgt voor nieuwe vormen van identiteit- en gemeenschapsvorming. (Bloch 1998) Hiermee wil ik een bijdrage leveren aan de kennisontwikkeling omtrent hoe in de samenleving die in het teken staat van ontraditionalisering, differentiëring en individualisering, nieuwe vormen van zin, identiteit- en gemeenschapsvorming (kunnen) ontstaan. Het onderzoek gaat hier om de sociologische en antropologische vraag naar de relatie tussen het geïndividualiseerde zelf en een spiritueel-wij: op welke manier speelt spiritualiteit een rol bij de constructie van het sociale en narratieve weefsel waarin individuen zich 'thuis voelen', zichzelf kunnen zijn, verbonden met anderen en met een groter zinvol geheel? En hoe wordt hier in sociale praktijken concreet vorm aan gegeven?

Hoofdstukindeling

In *hoofdstuk één* 'Het postmoderne humanisme van Harry Kunneman' zal ik een voor mijn onderwerp relevante samenvatting geven van het werk van Harry Kunneman. Ik baseer mij voornamelijk op zijn boek *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme* (2001). Het betreft hier specifiek zijn beschrijving van de uitdagingen en mogelijkheden van de postmoderne situatie, zijn verbinding en postmoderne transformatie van het traditionele en moderne denken en zijn postmodern geïnspireerde, kritisch humanistische levensbeschouwing. In *hoofdstuk twee* 'Zingeving en humanisering op het spirituele festival Open Up' zal ik aan de hand van mijn antropologisch onderzoek bij de spirituele praktijk Open Up, een beeld schetsen van hoe in hedendaagse spiritualiteit de nieuwe ruimte voor zingeving, identiteit en gemeenschapsvorming wordt vormgegeven. Ik zal kijken welke existentiële en morele leerprocessen naar voren komen in de praktijken op het festival en kijken wat de levensbeschouwelijke inspiratie is die hieraan ten grondslag ligt. Hiervoor zal ik de inspirerende, oriënterende en verbindende verhalen in kaart brengen en kijken hoe deze op het festival concreet vormgegeven worden. Specifiek zal ik aandacht hebben voor de rol die eenheid speelt en voor de aard van de verbinding van traditionele en moderne elementen. In *hoofdstuk drie* 'In eenheid verbonden: het holisme kritisch bekeken' zal ik de spirituele praktijk Open Up analyseren aan de hand van het werk van Kunneman, en beoordelen of er sprake is van een postmoderne, postmetafysische spiritualiteit. De concrete praktische maatschappelijke betrokkenheid die voor Kunneman een belangrijke plek inneemt in diens postmoderne moraliteit, laat ik vanwege de beschikbare tijd en ruimte in dit afstudeeronderzoek, achterwege. Ik zal deze wel in hoofdstuk één behandelen, maar me in hoofdstuk twee en drie richten op de 'horizontale transcendentie' en de 'diepe autonomie'. Aan de hand van vier criteria zal ik onderzoeken of er in de notie van transcendentie als eenheid, bij Open Up ruimte is voor postmoderne zingeving en moraliteit. De vraag daarbij is of er op het festival sprake is van een invulling van de zingeving waarin de postmoderne ruimte voor diversiteit en uniciteit behouden blijft, en of er op het festival existentiële en morele leerprocessen plaatsvinden die voorbijgaan aan het beperkte existentiële en morele script van het dikke-ik, gericht op presteren, concurreren, controleren en consumeren. In de conclusie zal ik antwoord geven op de vraag of de spiritualiteit zoals deze naar voren komt in mijn casus Open Up, voldoet aan Kunneman's criteria voor een postmoderne levensbeschouwing. Specifiek gaat het hier om de vraag of er in de zingeving gericht op Eenheid en Heelheid en de praktische leerprocessen die hierop gebaseerd zijn, diepe en rijke vormen van zin, identiteit en verbondenheid tot stand komen, waarin zowel de ontwikkeling van het individu centraal staat, als de verbinding met anderen en een groter geheel en waarin verschillen gerespecteerd en gewaardeerd worden.

1 Het kritisch humanisme van Harry Kunneman

Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik de problemen en kansen beschrijven die Kunneman ziet in deze tijd met betrekking tot het ontwikkelen van nieuwe gedaantes van moraliteit en diepere vormen van zingeving. Kunneman stelt dat de postmoderniteit het einde van het moderne geloof in technische en economische maakbaarheid van het goede leven inluidt, en dat de hiermee verbonden centrale waarden van autonomie en rationele controle, vervangen dienen te worden door een rijkere morele horizon, met verbeeldingen van dieper gravende existentiële en morele thematiek. Hiervoor dienen de levensbeschouwelijke inzichten die levensbeschouwelijke tradities in potentie bij te dragen hebben aan de moderne maatschappij, getransformeerd te worden op een manier die hen compatibel maakt met de belangrijke verworvenheden van de moderniteit. 1.1 ‘Grenzen aan de moderne maakbaarheid: voorbij de existentiële en morele armoe van het dikke-ik’ vormt de introductie tot Kunneman’s zoektocht de beperkingen van de postmoderne tijd te transformeren door de ontwikkeling van een postmodern vooruitgangsperspectief. 1.2 ‘De horizon van transcendente waarden en de postmodernisering van levensbeschouwing’ schets ik het belang dat Kunneman hecht aan de bijdrage die religies en levensbeschouwingen hieraan kunnen leveren, mits zij postmodern getransformeerd worden. In 1.3 ‘Persoonlijke zingeving centraal: autonomie als levenskunst’ schets ik het belang dat Kunneman hecht aan persoonlijke zingeving, als voorwaarde voor het oplichten van de morele inzichten van levensbeschouwingen. In 1.4 ‘Horizontale begrenzing: diepe autonomie’ laat ik zien hoe Kunneman de beperkte morele betekenis van het moderne autonomiebegrip tracht te overstijgen door de notie diepe autonomie te introduceren. In 1.5 ‘Praktische levensbeschouwing: het kritisch-humanisme’ ga ik in op het domein van organisatie en instellingen; de maatschappelijke integratie die volgens Kunneman noodzakelijk is wil levensbeschouwing in onze tijd opnieuw maatschappelijke een rol van betekenis spelen.

1.1 Grenzen aan de moderne maakbaarheid: voorbij de existentiële en morele armoe van het dikke-ik

Kunneman begint zijn zoektocht naar nieuwe vormen van zingeving, identiteitsvorming en verbinding, bij de *postmoderne situatie*. (2011: 11-13, 209-211) In de postmoderne situatie hebben de collectieve zingevingen van zowel overgeërfde tradities als de moderne ‘grote verhalen’ van vooruitgang, hun oriënterende en maatgevende vermogen verloren. Beide staan in het teken van het grote, alomvattende verhaal, waarin de zingeving en moraliteit van levensbeschouwelijke, dan wel politiek-ideologische zingevingkaders, de basis vormde aan de hand waarvan de persoonlijke identiteit en sociale cohesie gestalte kregen. In de postmoderne cultuur die ontstaat in de postmoderne situatie, kunnen persoonlijke en maatschappelijke ontwikkelingen niet langer geduid worden aan de hand van een collectieve, overkoepelende zingeving en moraal. Kunneman spreekt hier ook wel van *levensbeschouwelijke individualisering* (1996: 14), of van de *individualisering van zingeving* (2001: 227). Mensen zijn niet meer vanzelfsprekend opgenomen in een gemeenschap of traditie, die hun levensbeschouwelijke identiteit en gevoel van verbondenheid uitmaken, maar laten zich inspireren door een veelvoud aan bronnen en perspectieven, waar zij vrijblijvende verbindingen mee aangaan en hun eigen identiteit uit samenstellen.

Kunneman stelt dat alhoewel de levensbeschouwelijke individualisering aan de ene kant bevrijding van autoritaire structuren en daarmee verbonden betutteling en repressie inhoudt, en daarmee zorgt voor een toegenomen vrijheid voor het individu om zijn eigen identiteit en verlangens vorm te geven, de individualisering van zingeving gepaard gaat met de *privatisering*

of *maatschappelijke marginalisering* van existentiële en morele vragen. (2001: 25) De moreel geladen traditioneel religieuze en modern-ideologische zingevende kaders, zijn volgens Kunneman de laatste decennia omgevormd tot politieke programma's waarin rationele controle en technologische beheersing centraal staan, in het teken van maximale economische groei. Met het centraal komen van de kapitalistische markteconomie en de regulerende en controlerende staat, gaat 'het goede leven' als bestuurlijk en economisch *maakbaar* beschouwd worden. Onder invloed van modernisering, secularisering en verwetenschappelijking, worden binnen instituties en organisaties alle articulaties en verbeeldingen die verwijzen naar betekenisvolle persoonlijke en maatschappelijke vragen verwijderd. Het zijn niet meer de existentiële en moreel inhoudsvolle verhalen van levensbeschouwelijke tradities die maatgevend zijn voor de maatschappelijke omgang met bestaansvragen, maar een technisch controleperspectief gericht op effectiviteit en efficiëntie.

Deze ontwikkeling staat in het teken van wat Kunneman de *economische globalisering* noemt. (1996: 14) Deze gaat hand in hand met de levensbeschouwelijke individualisering, en staat in het teken van het losmaken of *verzelfstandigen* van economische en technologische ontwikkelingen ten opzichte van religieuze en levensbeschouwelijke kaders en moderne politieke ideologieën. Hiermee treedt volgens Kunneman een cultureel globaliseringsproces op, waarin één omvattend vooruitgangsperspectief maatgevend is, met productie en consumptie als belangrijkste pijlers. De commerciële massacultuur vormt voor steeds meer mensen in de wereld, de horizon aan de hand waarvan zij hun identiteit vormgeven. De identiteitsmodellen die individuen hierin krijgen aangereikt staan niet meer in het teken van gemeenschappelijke waarden, maar stellen de eigen verlangens, consumptie en carrière van het individu centraal. Naast het positieve gegeven dat deze ontwikkeling mede gezorgd heeft voor de vrijheid van het individu om los van de bindende normen van de traditionele gemeenschapsmoraal, zelf uit te maken wat voor diens leven van belang is, ligt hier voor Kunneman een centraal probleem.

Existentiële en morele thema's die verwijzen naar diepere lagen van het menselijk gevoelsleven of complexere beelden van het menszijn, krijgen weinig aandacht in de voorstellingen van het goede leven die in deze tijd in de massamedia gecommuniceerd worden. De vrijheid van individuen die aan de ene kant verworven is, wordt tegelijkertijd sterk ingeperkt door de binding van het verlangen aan mondiale economische krachtenvelden, die de ontwikkeling van individuen systematisch naar een leven als 'dikke-ik' drukken stelt Kunneman. Hij stelt dat geconstateerd moet worden dat de ruimte die is vrijgekomen voor individuele keuze en ontwikkeling, eenzijdig wordt ingevuld in de richting van een leven waarin het goede leven en (zelf)respect voornamelijk verbonden worden met presteren, concurreren en consumeren.

Onder het mom van *individuele vrijheid* en *persoonlijke autonomie* zorgt het dikke-ik volgens Kunneman, voor een afkalving van de solidariteit en morele betrokkenheid in de samenleving. Het dikke-ik is namelijk verwickeld in een prestatie- en concurrentiestrijd om geld, succes, aanzien en respect, en voortdurend bezig zijn eigen positie te beschermen en te verbeteren door het leveren van prestaties. Het dikke-ik is dus inherent verbonden met rangordes stelt Kunneman, aan de hand waarvan diens prestaties in vergelijking tot anderen worden afgemeten. Deze concurrentiestrijd zorgt voor een premie op strategisch denken en handelen, en maken dat oprechte betrokkenheid en interesse in andere mensen naar de marge gedrukt worden. De 'dikke-autonomie' is 'gericht op de controle van de eigen levensloop en het afdwingen van erkenning door anderen, op basis van een instrumentele omgang met het eigen lichaam en met de wijdere natuur'. (2001: 18)

De opkomst van het dikke-ik vormt volgens Kunneman een verontrustende uitvergroting van het moderne vrijheidsideaal, dat voor liberale en humanistische Verlichtingsdenkers de kern

uitmaakt van de moderne vooruitgang ten opzichte van traditionele vormen van moraliteit en gemeenschap. Ondanks de belangrijke morele betekenis van het moderne vrijheid- en autonomiebegrip, kent deze inherente beperkingen. In zijn artikel 'Dikke autonomie en diepe autonomie: een kritisch-humanistisch perspectief' stelt Kunneman dat de individuele vrijheid en autonomie zoals dat in de liberale traditie en het Verlichtingsdenken gestalte krijgt, wel een defensieve morele betekenis heeft, aangezien het het individu beschermt tegen 'alle religieus, levensbeschouwelijk of politiek gemotiveerde claims vanuit andere individuele of collectieve burchten om moraliteit volgens hun uitgangspunten in te vullen', het door de eenzijdige nadruk op negatieve vrijheid slechts een beperkte morele betekenis heeft. Dit komt neer op het feit dat zij *existentieel arm* is; de waarde autonomie biedt mensen geen houvast bij de belangrijke bestaansvragen van het leven. (Kunneman in: Wit 2007: ?)

Kunneman stelt dat de verankering van de moderne moraal in universele, bij alle individuen aanwezige rationale vermogens, op filosofisch niveau weliswaar de principiële gelijkwaardigheid van alle mensen tot stand heeft gebracht, dit er ook voor heeft gezorgd dat er een abstractie heeft plaatsgevonden van specifieke, plaats- en cultuurgebonden kenmerken van mensen en van narratieve tradities die bepalend waren voor mensen hun identiteit. Het individu wordt voorgesteld als een onthecht wezen, dat onafhankelijk van anderen en de staat autonoom bepaalt wat maatgevend is in diens leven. Kunneman stelt dat moderne moraliteit daarom nauwelijks nog enige inhoudelijke positie inneemt omtrent belangrijke existentiële thema's en de daarmee verbonden levensvragen omtrent relaties, ziekte, dood en de zin van het bestaan (die in traditionele vormen van moraliteit juist expliciet aan de orde zijn). (1998: 68) Het existentieel arme en moreel beperkte script van de moderne moraliteit, leidt in deze tijd volgens hem tot moreel relativisme en narcisme. Met de persoonlijke autonomie als hoogste waarde, wordt het beroep op elke andere waarde een kwestie van subjectieve willekeur. Een beroep op sociale waarden als solidariteit, betrokkenheid en openheid, kunnen zo makkelijk terzijde geschoven worden als persoonlijke voorkeuren, waardoor de afsluiting van het lot van anderen gelegitimeerd wordt. Het wordt zo dus onmogelijk om grenzen te stellen aan de 'ongeremde expansie' van het dikke-ik.

Kunneman gaat op zoek naar manieren waarin op postmoderne wijze, grenzen gesteld kunnen worden aan de expansie van het dikke-ik. In het kader van een nieuw *postmodern vooruitgangsperspectief* zoekt hij naar manieren waarop vruchtbare vormen van postmoderne verbinding en moraliteit gestalte kunnen krijgen. Hoop put hij uit het feit dat in deze tijd grenzen van het moderne vooruitgangsideaal zichtbaar worden, die intern met het moderne vooruitgangsperspectief verbonden zijn. Het dikke-ik is tot op zekere hoogte in staat om het verlangen naar erkenning van de eigen identiteit vorm te geven aan de hand van presteren, concurreren en consumeren, maar leeft uiteindelijk een existentieel en moreel zeer beperkt leven aldus Kunneman. Een leven als dikke-ik verwijst volgens hem in de kern naar onveiligheid en een voortdurende strijd om bestaansrecht. De fundamentele existentiële vraag die zich in deze tijd aandient, betreft volgens Kunneman de vraag of een leven in teken van afgedwongen erkenning en het streven naar volledige controle over het eigen leven, alle moeite wel waard is. Volgens Kunneman sluit een leven als dikke-ik personen af voor werkelijk vervullende manieren van leven, waarin diepere vormen van erkenning en contact ervaren kunnen worden.

Kunneman stelt dat de overgang van de moderniteit naar de postmoderniteit, intreedt op het moment dat het besef doordringt dat het dikke-ik niet volledig te bevredigen valt. Het is ontevreden, zelfs na vijf decennia van groeiende welvaart. 'Als één conclusie zich namelijk in de wereld van vandaag onontkoombaar opdringt, dan is het wel dat het goede leven niet langs economische, technologische en bestuurlijke weg maakbaar is. Hier ligt in mijn ogen de diepste grond voor de frustraties, de agressie en de onverzadigbaarheid van het dikke-ik (...) De grenzen

die in de postmoderne situatie zichtbaar worden, betreffen zo gezien het onvermogen van de dominante economische productiewijze en de daarmee verbonden politieke beheersingsstructuren om een inspirerend antwoord te bieden op de dieper liggende existentiële en morele vragen van onze tijd.’ (2001: 12, 7-15)

Postmoderne moraliteit: een eigentijdse verbinding tussen traditie en moderniteit

Vanwege het terugtreden van religie en levensbeschouwing uit de publieke sfeer en de daarmee gepaard gaande maatschappelijke marginalisering van existentieel en moreel inhoudsvolle perspectieven, stelt Kunneman dat de centrale vraag in de postmoderne cultuur is hoe er nieuwe maatschappelijke beddingen ontwikkeld kunnen worden voor de gemeenschappelijke omgang met zingevingsvragen. (2001: 227) Kunneman zet zich in een *postmodern vooruitgangsperspectief* op te stellen, waarin nieuwe, diepere vormen van zingeving, identiteit en verbondenheid de morele horizon vormen. Zijn zoektocht naar een postmoderne moraliteit is erop gericht het dikke-ik te begrenzen, zonder diens uniciteit als mens geweld aan te doen. Hij beroept zich voor de begrenzing daarom niet op het herstel van de hiërarchische moraal van de traditie, zoals neoconservatieve denkers in deze tijd. (2001: 37; 1998: 45-49; 1996: 9) In de postmoderne begrenzing dient de autonomie van het individu zowel *erkend* als *overstegen* te worden stelt Kunneman. De zoektocht naar een postmoderne moraliteit is erop gericht het moreel relativisme dat verbonden is met de moderne autonomie te overstijgen, zonder daarmee terug te vallen op de absoluut bindende normen van tradities. Hij wil het moderne autonomiebegrip herkaderen op een manier die de zelfgerichte oriëntatie ervan inbed in een ruimer sociaal en narratief weefsel, waarin de autonomie van individuen verbonden wordt met de morele betrokkenheid bij anderen en een groter geheel.

Hiervoor zet hij zich in een postmoderne verbinding en transformatie tot stand te brengen, van premoderne en moderne wereldbeelden. Hij stelt dat religieuze en levensbeschouwelijke kaders potentieel een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de omgang met zingevingsvragen en het inspireren van morele betrokkenheid. Om hun existentiële en morele inzichten in deze tijd opnieuw maatschappelijk relevant te maken, dienen deze echter verbonden te worden met de kernelementen uit het moderne wereldbeeld. Specifiek gaat het hem hier om de verbinding van de traditionele zingevende verhalen en morele betrokkenheid aan de ene kant, en de moderne nadruk op autonomie, gelijkwaardigheid, diversiteit en technische beheersing aan de andere kant.

In de postmoderne moraliteit is grote behoefte aan oriënterende kaders, gedeelde waarden en gemeenschappelijke maatstaven, stelt Kunneman. Deze kunnen echter niet meer collectief vormgegeven worden, maar dienen vorm en inhoud te krijgen in directe verbinding met individuen hun persoonlijke bestaansprojecten. Postmoderne moraliteit is gebaseerd op de ruimte voor individuen om hun eigen *bestaansethiek* te ontwikkelen, aan de hand waarvan zij zich op een reflectieve manier, vanuit hun eigen persoon, de eigen emoties en het eigen oordeelsvermogen, kunnen verhouden tot zichzelf, anderen en een groter geheel. Hiervoor legt hij de nadruk op de creatie van een rijke horizon van zingevende verhalen en maatgevende waarden en de concrete vormgeving van deze waarden in maatschappelijke praktijken.

In dit verband houdt Kunneman een pleidooi voor een *kritisch humanisme*, dat zich inzet de culturele en maatschappelijke voorwaarden te creëren voor *persoonlijke zingeving*. Belangrijk daarbij is volgens hem het helpen creëren van ‘veilige ruimtes’ waarin ervaringen daarmee uitgewisseld kunnen worden en samen met anderen nieuwe vormen van zin, identiteit en verbondenheid geëxploreerd kunnen worden - voorbij een bestaan als dikke-ik, eenzijdig gericht op presteren, concurreren en consumeren. Kunneman wil dat een eigentijds humanisme de mogelijkheden van individuen bekrachtigt, om samen met anderen op zoek te gaan naar nieuwe articulaties van het eigen levensverhaal, nieuwe manieren van verbinding met elkaar en nieuwe

betekenisgeving aan oude bronnen en tradities. (2001: 13-23, 231-232)

1.2 De horizon van transcendente waarden en de postmodernisering van levensbeschouwing

Kunneman's zoektocht naar nieuwe vormen van postmoderne zingeving en morele verbondenheid, komt samen in twee brandpunten: de *eerste* betreft het *hermeneutische* inzicht in de onontbeerlijke inspirerende en maatgevende rol die zingevende verhalen en morele waarden vervullen in het richting geven aan individuen hun zoektocht naar een goed leven. Ten *tweede* het *postmoderne* inzicht dat deze zingeving en moraliteit nooit absoluut is, maar altijd contextgebonden, historisch gesitueerd en kritiseerbaar is. Ik zal ze één voor één behandelen.

Kunneman stelt dat in de moderniteit het eigen inzicht van individuen centraal komt te staan. Moraliteit verschijnt hierin als de zedenwet, waarin ieder persoon op grond van de eigen rationele vermogens tot universeel geldige inzichten dient te komen. Hiermee wordt de principiële gelijkwaardigheid van alle mensen veiliggesteld. Door alle subjecten gelijkelijk rationele vermogens toe te kennen, vormt ieder mens een potentiële deelnemer aan de rationele argumentatie met een eigen stem en inzicht. Kunneman beschouwt dit als een aanzienlijke prestatie, aangezien dogmatische kaders en gesloten wereldbeelden met hun hiërarchische gezagsverhoudingen en selectieve waarheidsmacht, deze vrijheid en gelijkwaardigheid veelvuldig geweld aan hebben gedaan (en nog steeds doen). Het universalistische gezichtspunt dat ieder mens een autonoom, rationeel individu is en de daarmee verbonden mogelijkheid tot kritiek, vormen een verworvenheid van de moderniteit die essentieel is voor het democratisch 'openen' van zingevingskaders en werkelijkheidsdefinities, stelt Kunneman. Hij stelt echter dat de notie van het autonome rationele subject weliswaar een emancipatorische werking heeft, in de zin dat het de vrijheid van levensovertuiging tegenover de Staat veiligstelt en beschermt tegen dwingende groeps culturen, maar het belang van andere, voor ons bestaan wezenlijke vormen van inzicht en leren dan rationele, op universeel geldige kennis gerichte leerprocessen, miskent.

Culturele tradities of levensbeschouwelijke kaders waarmee individuen zich verbinden, worden in de moderniteit als een zaak van persoonlijke keuze opgevat en naar het privé-domein verdrongen. Hiermee wordt volgens Kunneman miskend dat de oordelen van individuen altijd gevormd zijn door een specifieke sociaal-culturele context. Hij stelt dat de existentiële en morele leerprocessen die hierin ingebed liggen, een belangrijke basis vormen voor rationele leerprocessen. Deze *narratieve leerprocessen* worden in onze tijd echter louter opgevat als privé-zaak en daarmee van publieke betekenis ontdaan. Kunneman stelt dat '[h]et onkritisch verabsoluteren van moderne noties van vrijheid en autonomie leidt tot een ontkenning van deze narratieve inbedding van individuele oordelen, en de omvorming van moreel beraad en existentiële oriëntatie tot persoonlijke willekeur of consumptieve keuzes.' (2001: 62) Hij noemt het narratieve weefsel een onontbeerlijke 'humuslaag' voor moreel oordelen, en waarschuwt dat als het belang ervan niet erkend wordt, existentiële en morele verarming het gevolg is.

Om het existentieel en moreel arme scenario van het dikke-ik te overstijgen, stelt Kunneman zichzelf tot doel om een kader te schetsen aan de hand waarvan in onze tijd een rijke humuslaag van existentieel en moreel inhoudsvolle perspectieven, opnieuw publiekelijk betekenis kan krijgen. Hiervoor gaat hij te rade bij de hermeneutiek. Een belangrijke bron van menselijk inzicht wordt hierbinnen toegekend aan de 'sensus communis' - een oude humanistisch notie die door Hans-Georg Gadamer opnieuw is geïntroduceerd en omschreven kan worden als 'de vanzelfsprekende horizon van de alledaagse leefwereld'. (2001: 45) Het betreft hier de gemeenschappelijke cultuur, die een onmisbare hulpbron vormt voor de omgang met alledaagse levensvragen. De *sensus communis* vormt een bron van inzicht die toegang biedt tot gezichtspunten met een algemene strekking. Kunneman spreekt hier ook van de *horizon van*

transcendente waarden.

In deze morele horizon komt een ‘gevoel voor het geheel’ naar voren stelt hij. Het gaat in de *sensus communis* niet alleen om gedeelde *opvattingen*, maar ook juist om het feit dat opvattingen en inzichten oprijzen uit een geheel van gemeenschappelijke verhalen, metaforen, citaten, grapjes en voorbeelden, dat de drager is van een eigen vorm van inzicht waarin het gevoel, emotie en het ‘zinnelijke’ centraal staan. Het gaat hierin om wat goed *aanvoelt*, als goed, mooi of vanzelfsprekend *ervaren* wordt. Moraliteit verschijnt hier niet als een morele plicht die volgt uit een handelingsregel die universele geldigheid toekomt en zo op specifieke situaties dient te worden toegepast. Het algemene inzicht dat oprijst uit de morele horizon van een specifieke cultuur, is bij de *sensus communis* niet in de vorm van vaste uitgangspunten gegeven, maar verschijnt telkens in specifieke situaties via de *sensibele oordelen* van mensen. In het sensibel oordeelsvermogen gaat het om mensen die in een specifieke situatie aanvoelen wat in het licht van het ‘gevoel voor het geheel’ een adequate opstelling is. Algemene maatstaven worden met andere woorden niet deductief toegepast op specifieke situaties, maar worden in het licht van een gedeeld moreel bewustzijn in het geding gebracht op een manier die bij de situatie past. De morele horizon is zo altijd in ontwikkeling op basis van het sensibel oordeelsvermogen, dat tegelijkertijd gevoed wordt door en inhoud geeft aan het gevoel voor het geheel. Het inzicht in het universele karakter van normen, komt zo bezien volgens Kunneman zelf voort uit een humuslaag van culturele hulpbronnen, een gedeelde morele horizon die via de sensibele, situatiegebonden oordelen van mensen concreet gestalte krijgt. (2001: 46-48)

Kunneman stelt dat met het inzicht in het belang van het narratieve weefsel en van de morele, situatiegebonden leerprocessen die daardoor gedragen worden, de betekenis van religieuze en levensbeschouwelijke tradities in een ander licht komt te staan. Met de (h)erkenning van het belang van narratieve leerprocessen voor morele betrokkenheid tussen mensen *naast* rationale leerprocessen, stelt Kunneman dat er een eerste verbindende schakel in beeld komt tussen premoderne en moderne wereldbeelden. Modernisering hoeft niet langer gezien te worden als een noodzakelijk proces van secularisering en de daarmee gepaard gaande ontwaarding van religieuze tradities en inspiratiebronnen. In plaats daarvan kunnen de existentieel en moreel inhoudsvolle verhalen van tradities en levensbeschouwingen, bevrijd worden uit hun opsluiting in het privé-domein en opnieuw op maatschappelijk niveau een rol van betekenis gaan spelen in het bevorderen van zingeving en morele betrokkenheid tussen mensen. De vraag die hierbij centraal staat, is volgens Kunneman ‘welke vorm van “postmodernisering” van die tradities noodzakelijk is voor de ontwikkeling van nieuwe vormen van morele betrokkenheid, waarin het dikke ik begrensd kan worden zonder diens uniciteit geweld aan te doen’. (2001: 47, 58-60)

Postmodernisering van levensbeschouwing en religie

Hier komt het tweede brandpunt van Kunneman’s zoektocht naar een postmoderne zingeving en moraliteit naar voren. Het betreft het *postmoderne* inzicht dat zingeving en moraliteit nooit absoluut is, maar altijd contextgebonden, historisch gesitueerd en kritiseerbaar. Dit is voor Kunneman een essentieel inzicht dat gerespecteerd dient te worden, wil het hermeneutisch inzicht in het belang van een rijke horizon van zingevende verhalen voor existentiële en morele oriëntatie, in onze tijd maatschappelijk vormgegeven kunnen worden. De reden hiervoor is dat alle zingevingskaders en maatgevende waarden het gevaar in zich dragen te ontaarden in een verondersteld alleenrecht op de waarheid: ‘juist evocaties en benoemingen van het hoogste, het diepste en het alomvattende lenen zich bij uitstek als voertuig van uitsluiting en machtsuitoefening, in de gedaante van binaire opposities tussen het ‘hogere’ en voortreffelijke en het ‘lagere’, inferieure en gevaarlijke.’ (2001: 70)

Het gaat Kunneman bij de postmodernisering van levensbeschouwing, om de transformatie van

verticale noties van transcendentie, naar *horizontale*. Transcendentie staat hier voor ‘de horizon van transcendente waarden die in ons leven een maatgevende en oriënterende rol vervullen’. (2001: 72) In zijn kritiek op verticale transcendentie wijst Kunneman op de ‘achterkant’ of het inherent ‘dubbelzinnige’ karakter van alle hermeneutische kaders waarin transcendente waarden gearticuleerd worden. Aan de ene kant vervult zij een noodzakelijke maatgevende en oriënterende rol in het leven van individuen stelt Kunneman. Hierin overstijgt de horizon van transcendente waarden de autonomie van het individu, in de zin dat zij niet rationeel gekozen kan worden naar believen de wensen en verlangens van het individu, maar juist als oriëntatiebron dient aan de hand waarvan het individu diens leven zin en richting geeft en identiteit en een gevoel van samenhang kan ervaren. Gezegd kan dus worden dat een horizon van transcendente waarden aan individuen *gegeven* wordt, aangezien zij het niet autonoom kiezen maar erdoor *aangesproken* worden. Tegelijk stelt Kunneman, hebben de narratieve kaders van een specifieke cultuur waarbinnen deze horizon gestalte krijgt, ook altijd een uitsluitende werking. Juist vanwege het overstijgende karakter kan in naam van de transcendente waarden de eigenheid van de persoon geweld aan worden gedaan, op manieren die niet goed binnen dat kader tot uitdrukking kunnen worden gebracht. Daarom stelt hij dat deze ‘gift’ ook altijd *geweigerd* moet kunnen worden.

Voortbordurend op de beeldspraak van de horizon stelt Kunneman dat de horizon die transcendente waarden opspannen, niet gezien moet worden als een grens die een bepaalde ruimte afbakent, maar beter begrepen kan worden als een overgangsgebied naar een *onbegrensde ruimte*. Deze onbepaalde of oneindige ruimte kan op oneindig veel verschillende manieren oplichten, en kan nooit door één specifieke articulatie van transcendentie uitgeput worden. Oftewel, transcendentie valt nooit samen met een specifieke articulatie of verbeelding van transcendentie. ‘Wij mensen schijnen de onbegrensde van die ruimte steeds weer met grote moeite aan elkaar duidelijk te moeten maken, door in verzet te komen tegen dwingend opgelegde definities van datgene waar het in ons leven uiteindelijk om gaat en stem te geven aan andere articulaties van transcendentie.’ (2001: 73) Dit is de ‘achterkant’ van de hermeneutische kaders waarin transcendente waarden gearticuleerd worden. Als het specifieke ‘gevoel voor het geheel’ tot het vanzelfsprekende ‘zo is het’ of ‘zo hoort het’ verwordt, wordt de rijkheid die potentieel in narratieve leerprocessen aanwezig is geblokkeerd.

Oftewel, de verschuiving van verticale opvattingen van transcendentie naar horizontale komt samen in twee brandpunten aldus Kunneman: de *eerste* betreft het hermeneutische inzicht in de onontbeerlijke inspirerende en maatgevende rol die transcendente waarden vervullen in het richting geven aan individuen hun zoektocht naar een goed leven. Ten *tweede* het postmoderne inzicht dat het gevoel voor het ‘geheel’, dat naar voren komt in de narratieve leerprocessen waarin transcendente waarden worden gearticuleerd, altijd dubbelzinnig is; tegelijk opent en inperkt. Het inzicht dat de horizon van transcendente waarden nooit volledig of definitief in bezit genomen kan worden en nooit als fundament kan dienen voor absoluut geldige waarden, regels of beginselen. Het gaat altijd om één specifieke culturele figuratie van het ‘geheel’, temidden van een verscheidenheid aan figuraties van transcendentie uit andere culturele tradities.

Kunneman stelt dat het ‘gevoel voor het geheel’ dat in maatgevende teksten van een specifieke traditie naar voren komt, in meerdere opzichten dubbelzinnig is. Hij spreekt van een ‘dubbele druk’ die ervoor zorgt dat culturele tradities en de transcendente waarden die daarin tot uitdrukking komen, steeds opnieuw worden verabsoluteerd en in en verticale zin als bindend worden voorgesteld. Het betreft hier ten *eerste* de essentiële rol die deze spelen in mensen hun leven, ofwel de genoemde transcendente status van de waarden: het feit dat zij verbeeldingen zijn van hetgeen mensen ten diepste beroert, hetgeen dat inspiratie geeft en een maat- en richtinggevende rol vervult in hun leven. Het vormt het kader wat hen in staat stelt een zinvolle

duiding te ontwikkelen van de bestaansvragen waarmee zij geconfronteerd worden, en vormt een belangrijke bron van verbondenheid en morele betrokkenheid. De *andere* druk die Kunneman onderscheidt die maar al te snel leidt tot verabsolutering van culturele tradities, betreft de druk van de status quo of de 'normaliteit', en de belangen die daarmee gepaard gaan. Culturele tradities hebben een inspirerend en bindend vermogen, hierdoor lopen zij echter het gevaar strategisch toegeëigend en ingezet te worden om politieke belangen te legitimeren of toe te dekken. Op het moment dat morele kaders in verticale zin als absoluut bindend worden voorgesteld, toont hun 'achterkant' zich in de normaliserende en uitsluitende werking die zij gaan uitoefenen.

Kunneman stelt dat een 'pluralisering van transcendentie' noodzakelijk is voor het op kunnen lichten van transcendente waarden in deze tijd. Tradities dienen de verabsolutering van hun eigen perspectief zelfkritisch onder ogen te zien en af te zien van exclusiviteitspretenties. De erkenning van het onuitputtelijk aantal culturele figuraties van transcendente waarden dient het uitgangspunt te vormen, zodat de mogelijkheid en noodzaak van kritische uiteenzetting, zowel binnen als tussen tradities, vorm kan krijgen. Kunneman stelt dat de 'leerzame wrijving' die hieruit kan ontstaan, in deze tijd essentieel is om de zingeving en morele inspiratie die religieuze en levensbeschouwelijke tradities te bieden hebben, te 'bevrijden' uit het privé-domein en op een eigentijdse manier een maatschappelijke functie te laten vervullen. (72-75, 78-79)

In zijn zoektocht naar een postmodernisering van levensbeschouwing, richt Kunneman zich niet alleen op culturele vormen van transcendentie die tot uitdrukking komen in maatgevende teksten van specifieke tradities, en de noodzaak van verscheidenheid hierin. Daarnaast richt hij zich op de 'transcendentie van het individu' ten opzichte van de dominante waarden en zingevende perspectieven die de omringende cultuur hen biedt. Geen enkele traditie is vanzelfsprekend en individuen dienen de ruimte te krijgen mede vorm en inhoud te geven aan de transcendente horizon. De persoonlijke zingeving of *levenskunst* vormt voor hem een belangrijke pijler aan de hand waarvan de normaliserende en uitsluitende werking van zingevingskaders en transcendente waarden, overstegen kan worden.

1.3 Persoonlijke zingeving centraal: autonomie als levenskunst

Kunneman stelt dat de individualisering en maatschappelijke marginalisering van levensbeschouwing en zingeving, niet impliceert dat waarden en normen geheel in verval zijn. Want naast de 'ontmoralisering' die gepaard gaat met de opmars van cognitieve, technische leerprocessen en toenemende marktwerking, heeft de modernisering ook ruimte gemaakt voor een ingrijpende *vormverandering* van de moraal. Naast de levensbeschouwelijke individualisering en de technisch-economische verzelfstandiging, onderscheidt Kunneman een derde lijn die bepalend is voor het ontstaan van de laatmoderne of postmoderne situatie, die hij beschrijft als *het vrijkomen van het verlangen*. Deze ontwikkeling beschouwd Kunneman als de meest hoopgevende, omdat het de meeste zicht biedt op de nieuwe ruimte voor persoonlijke en culturele leerprocessen die in de postmoderne situatie vrijkomt, gericht op meer open en gelijkwaardige relaties. (1996: 17; 1998: 77-78) Naast de geboden en verboden van de traditionele gemeenschapsmoraal en de existentieel en moreel arme moderne universalistische moraal, ontstaat een postmoderne *persoonsgerichte moraal*. Hierin verschijnen de eigen lichamelijke, verlangens en gevoelens niet meer als materiaal dat onderdrukt of gewelddadig gekanaliseerd dient te worden, ten behoeve van de socialisering van het individu in de sociale orde (zoals dat in de traditionele en moderne moraal het geval is). Vooraleer komen de individuele verlangens en mogelijkheden centraal te staan en dienen juist geaffirmeerd te worden, '*tegen het geweld van de invoeging in*'. (1998: 74) De maatschappelijke erkenning van persoonlijke authenticiteit en eigenheid als moreel richtinggevende categorieën, vat Kunneman op geleide van Jean-Francois Lyotard, samen in het *recht op onafgestemdheid*. Het morele

inzicht dat centraal staat in dit proces betreft het recht van individuen om te verschillen, om af te wijken van de gebaande paden en hun eigen weg te gaan; ‘de ruimte met andere woorden om op basis van eigen ervaringen en inzichten met vallen en opstaan uit te vinden hoe vanuit eigen unieke mogelijkheden, achtergronden en levensloop gestalte te geven aan een goed leven.’ (2001: 230)

Kunneman werkt de vrijgekomen ruimte voor individuen om hun eigen verlangens te exploreren en de eigen identiteit vorm te geven verder uit in het begrip *levenskunst*, dat volgens hem als centraal ethisch principe kan gelden voor een kritisch humanisme. Geïnspireerd door het premoderne, Grieks-humanistische gedachtegoed, is het Foucault die het begrip levenskunst in de moderne tijd opnieuw vormgeeft stelt Kunneman. Hij verduidelijkt dit begrip aan de hand van het begrip *ascese*, dat hij omschrijft als de oefeningen die een persoon in staat stellen bewust de eigen levenswandel vorm te geven en ermee om te gaan als ware het een kunstwerk. Levenskunst staat voor Foucault in het teken van *creatie* zonder einddoel, in de zin van de voortdurende ontdekkingsstocht naar een *eigen* invulling en vormgeving van het leven. Het nemen van de verantwoordelijkheid iets te maken van je leven staat hier centraal, iets dat waardevol is en je eigen erkenning en waardering waard is. Hij spreekt ook wel over *zelfzorg*. In Kunneman’s woorden: ‘Het gaat om de individuele inspanning om iets moois en waardevols van je bestaan te maken, om jezelf te willen ontwikkelen, om te durven zoeken en te willen experimenteren, om te willen leren van je ervaringen.’ (2001: 231) Het eigen gevoel en oordeel is daarbij bepalend voor het al dan niet slagen ervan stelt Kunneman.

Kunneman stelt dat voor Foucault levenskunst zijn waarde voornamelijk ontleent aan de existentiële betekenis. Hij stelt echter dat ondanks dat levenskunst zijn waarde allereerst ontleent aan de verrijking en verdieping die het geeft aan het persoonlijke leven, zo’n existentieel vormgevingsproject altijd ook een morele en maatschappelijke betekenis heeft. Het impliceert ‘onvermijdelijk botsingen met en verzet tegen dominerende vormen van moraliteit en de daarmee verbonden normalisering en disciplineren’. (2001: 89) Hij stelt dat dergelijk verzet naar de transcendente waarde verwijst van een leven in vrijheid, los van starre normaliteitsverwachtingen. Hij benadrukt echter dat die vrijheid diepgaand verschilt van de vrijheid van het dikke-ik. Het vormgeven van het eigen leven als kunstwerk impliceert weliswaar dat het individu eigen kwaliteitsmaatstaven ontwikkelt, deze kunnen echter niet simpelweg gekozen worden. Het gevoel en eigen oordeel van het individu staan centraal in het ‘slagen’ van het eigen leven als kunstwerk, echter dit gevoel staat niet onder controle van de ratio, maar verwijst naar het ‘onafgestemde’ en de mate waarin de persoon hier voeling mee heeft. Hiermee wil Kunneman duidelijk maken dat in de postmoderne moraliteit weliswaar de persoon centraal staat, het niet de autonome zelfbeschikking is die hierin maatgevend is. Eerder gaat het om een persoonlijke *zoektocht*, waarin niet het rationalistisch beeld van 'actor' als talig wezen centraal staat, doelbewust en in controle, maar ondoorzichtige gevoelens en verlangens die ons 'raken' en verwarren, maar ons ook in contact kunnen brengen met 'ervaringen van zin die de beschikbare taal overschrijden (...) en met nieuwe mogelijkheden van zelfervaring en in de wereld zijn'. (1998: 34)

Kunneman stelt dat het recht op onafgestemdheid en levenskunst belangrijke pijlers zijn van een postmoderne moraliteit, aangezien ze verwijzen naar de vrijheid van het individu om het eigen leven vorm te geven, los van heersende normaliteitsverwachtingen. Echter omdat alle moraliteit en articulaties van transcendente waarden die aanspraak maken op algemene geldigheid in de postmoderne levenskunst worden beschouwd als gebaseerd op maatschappelijke machtsuitoefening, stelt Kunneman dat ook onduidelijk wordt wat de status is van de waarden onafgestemdheid en levenskunst, die zij zelf als overstijgend presenteren. Ze kunnen namelijk zelf ook niet meer verschijnen als een moreel appèl met algemene strekking. Alhoewel

autonomie dus binnen de levenskunst op een manier wordt ingevuld die voorbijgaat aan de defensieve invulling van het moderne autonomiebegrip (doordat het gericht is op de vormgeving van het eigen leven in plaats van op de bescherming van het individu tegen anderen), stelt Kunneman dat het toch niet adequaat is om het moreel relativisme dat verbonden is met het moderne autonomiebegrip te overstijgen. Door de legitimiteit van alle algemeen geldige waarden te verwerpen, kan de levenskunst niet anders dan terugvallen op de persoonlijke keuze, met daarin de subjectieve voorkeur als laatste grond voor morele oriëntatie. Levenskunst blijft daarmee impliciet verwijzen naar het autonome, onafhankelijke, zelfsturende subject.

Voor Kunneman is essentieel voor een postmoderne invulling van autonomie, dat de ‘dikke’, op zelfbescherming gerichte invulling van het moderne autonomiebegrip, overstegen wordt. Hiervoor dient autonomie intern verbonden te worden met morele betrokkenheid bij anderen en maatschappelijk engagement. Kunneman stelt dat de filosofen van de levenskunst weliswaar hun best doen om de persoonlijke autonomie met sociale betrokkenheid te verbinden, het individu of het zelf in de levenskunst het centrale referentiepunt blijft. De persoon wordt allereerst opgevat als een autonome entiteit, die in tweede instantie ook sociale betrokkenheid zou moeten kunnen opbrengen. Zo stelt Kunneman dat het autonomiebegrip dat naar voren komt in de levenskunst, nog steeds gelegitimeerd ingevuld kan worden in de richting van eigenbelang en afsluiting voor anderen. (Kunneman in: Wit 2007: ?)

Om maatschappelijk relevant te zijn, dient het onafgestemde en de levenskunst verbonden te worden met een postmoderne horizon van transcendente waarden, waar een *gevoel voor het geheel* in naar voren komt, aldus Kunneman. Deze is nodig om morele maatstaven te bieden aan de hand waarvan de manifestaties van dikke-autonomie begrenst kunnen worden. Deze transcendente waarden of morele maatstaven dienen voorbij te gaan aan de verticale, algemeen bindend veronderstelde normen en waarden, maar ook aan de individuele willekeur die verbonden is met zowel de moderne autonomie als met de postmoderne levenskunst. Kunneman stelt dat om de postmoderne kritiek op culturele zingevingskaders en transcendente waarden serieus te nemen zonder te vervallen in relativisme, het nodig is de transcendentie van het zelf te verbinden met de transcendentie van de ander. Aan de hand hiervan is het mogelijk om de autonomie van het dikke-ik op horizontale wijze te begrenzen – zonder diens eigenheid of onafgestemdheid geweld aan te doen. Ofwel een begrenzing waarin de autonomie van de persoon zowel erkend als overstegen wordt. Kunneman spreekt hier van *diepe autonomie*.

1.4 Horizontale begrenzing: diepe autonomie

Hiervoor gaat Kunneman te rade bij de psychoanalytica Jessica Benjamin. Benjamin stelt dat menselijke relaties getekend zijn door een tweeledig verlangen naar onafhankelijkheid en erkenning. Mensen zijn onophefbaar afhankelijk van anderen voor hun erkenning, maar kunnen dit vanwege de onzekerheid die hiermee gepaard gaat niet verdragen. Hiervoor trachten zij de afhankelijkheid op te heffen door de ander te controleren. Benjamin duidt dit als een verlangen naar almacht, dat volgens haar in alle relaties als emotionele onderlaag aanwezig is. Het streven naar almacht uit zich door projecties en identificaties waarin de ander gelijkgesteld wordt aan de ideeën en beelden van het zelf. Hierin vindt een destructie van het anders-zijn van de ander plaats stelt zij. Dit gebeurt omdat het verschil beangstigend is: ‘het accepteren ervan betekent immers het opgeven van onze almacht en autonomie en het toelaten van een onbeheersbare tussenruimte waarin onze eigen verlangens en keuzes niet bij voorbaat maatgevend zijn’. (Kunneman in: Wit 2007: ?) Benjamin stelt dat de ontmoeting met de realiteit van de ander enkel kan plaatsvinden als aan twee voorwaarden is voldaan: in de eerste plaats dient de ander de pogingen van het zelf tot onderwerping en assimilatie te weerstaan. En ten tweede dient zij deze poging tot overheersing niet terug te betalen met eenzelfde poging; zij dient uit het patroon van onderlinge overheersing of onderwerping te stappen.

Voor Kunneman staat deze analyse van het toe-eigenende verlangen model voor de psychologie van het dikke-ik, diens dikke-autonomie en grenzeloze behoefte. 'Wanneer Benjamin gelijk heeft, vormt de bestaanswijze van het dikke-ik een maatschappelijk bekrachtigde uitvergroting van een patroon dat diepe intrapsychische wortels heeft en in *alle* relaties tussen mensen op de voorgrond of de achtergrond werkzaam is.' (2001: 92) Dit patroon is echter geen noodlot stelt Benjamin, want het kan doorbroken worden door op vreedzame wijze de almachtsfantasieën en toe-eigenende verlangens en projecties terug te wijzen en op te komen voor de eigen 'alteriteit', of het recht om te verschillen. Door te gaan staan voor de eigen onafgestemdheid zonder de dikke ander daarin tot 'afstemming' te dwingen, vormt er zich een openheid waarin de dikke ander de mogelijkheid krijgt vrijwillig de alteriteit van de ander te erkennen, zonder zelf te hoeven verdwijnen in onderwerping. Zo kunnen mensen de strijd loslaten en 'ervaren dat zij zich niet per se dik hoeven te maken om erkenning te kunnen vinden'. (2001: 93)

Kunneman stelt dat zich via deze weg een tussenruimte ontvouwt waarin de betrokkenen, ieder vanuit hun erkende eigenheid, werkelijk in contact staan met elkaar. De intersubjectiviteit ontstaat doordat de betrokkenen het oncontroleerbare anders-zijn van de ander kunnen erkennen. Essentieel in dit opzicht is voor Kunneman dat de tussenruimte die zich in relaties kan ontvouwen niet enkel bij verwondering en respect ontstaat, maar ook bij conflicten, wrijving en spanningen tot de mogelijkheden behoort. De transcendentie van het zelf verbonden met de empathische verhouding tot de ander, vertegenwoordigt bij Benjamin geen eenheid of verheven harmonisch ideaal. Juist individuen die in relaties zowel de eigenheid van de ander als van zichzelf kunnen erkennen, hebben geleerd om het 'andere' in zichzelf toe te laten; oftewel hebben geleerd hun innerlijke agressie, ambivalente emoties en tegenstrijdigheden een plek te geven en zo hun eigen alteriteit toe te laten en ervoor op te komen.

Voor Kunneman tekent zich hiermee de beslissende stap aan waarmee de losgeslagen autonomie van het dikke-ik, op een manier kan worden ingeperkt die tevens diens eigenheid en onafgestemdheid erkent en respecteert. Zijn zoektocht naar horizontale transcendentie mondt uit in *horizontale begrenzing*; waarin aan de ene kant de verlangens, projecties en identificaties waarmee het dikke-ik de ander tracht te 'bezetten', grenzen ondervinden doordat deze vreedzaam opkomt voor de eigen manier van zijn, en tegelijk in de kritische uiteenzetting de dikke ander uitgenodigd wordt tot een verrijkende vorm van gelijkwaardig contact – met als basis de wederzijdse erkenning van elkaars eigenheid.

De transcendente horizon van een leven voorbij de strijd om controle en erkenning, met erkenning en waardering voor de uniciteit van zichzelf en de ander, kan echter alleen in de relatie verschijnen wanneer degene die begrenst wordt deze horizon als een verrijking (h)erkend. Zo wordt de autonomie van individuen zowel erkend als overstegen: erkend omdat de waarden aan de hand waarvan de begrenzing plaatsvindt, voortkomen uit de geleefde ervaring van de betrokkenen en door hen als verrijkend beschouwd worden; overstegen omdat deze morele horizon niet enkel door de individuen zelf tot stand kan worden gebracht. In andere woorden: de maatgevende waarden zijn geen onderwerp van autonome keuze en rationele controle, maar komen tot stand in de relatie van het individu tot de alteriteit van zichzelf en de alteriteit van de ander. Kunneman spreekt hier van een *emergente horizon*; waarmee hij aan wil duiden dat de horizon van transcendente waarden nooit eenduidig voorhanden is, maar zich altijd in een specifieke relatie van personen tot zichzelf en elkaar ont-sluit. (2001: 90-95)

Samenvattend kan nu gesteld worden dat deze emergente postmoderne horizon van transcendente waarden, vier karakteristieke kenmerken heeft. In de *eerste* plaats is het verschijnen van deze horizon verbonden met ervaren alteriteit, in de vorm van contact met en

acceptatie van de eigen onafgestemdheid in relatie tot de onafgestemdheid of het anders-zijn van de ander. In de *tweede* plaats vormt de morele horizon de uitdrukking van hetgeen dat voor ons de diepste waarde heeft: de narratieve bronnen van inspiratie die een oriënterende en maatgevende werking hebben in centrale levensvragen, voor (het gevoel van) verbinding zorgen met zichzelf, anderen en een groter geheel en de hoop op een betere toekomst voedt. In de *derde* plaats komt het overstijgende karakter van deze horizon naar voren in de verscheidenheid waarin deze ‘hypergoods’ tot uitdrukking worden gebracht in culturele verbeeldingen. De verhalen, metaforen, beelden, symbolen en artefacten vormen een onuitputtelijke hoeveelheid uitdrukkingsvormen waarin menselijke zingevingsprocessen steeds opnieuw en op andere manieren gestalte krijgen. Daarmee komt een *vierde* karakteristiek in beeld waarin het transcendente karakter van de horizon in is gelegen: het feit dat alle figuraties van transcendente waarden nooit absoluut geldig zijn, maar historisch tot ontwikkeling zijn gekomen. Zij resoneren daarmee met zingevingen uit het verleden, maar verwijzen ook naar een open toekomst. (2001: 95-96)

Voorbij het dikke-ik: van controle naar kwetsbaarheid

Zoals ik in de inleiding uiteen heb gezet, stelt Kunneman dat zich in deze tijd inherente grenzen aandienen van het existentiële scenario van het dikke-ik, dat gebaseerd is op de strategische controle van het dikke-ik. De autonomie van het dikke-ik is erop gericht het leven maximaal te controleren, om zo een gevoel van vrijheid, veiligheid en erkenning af te dwingen. Deze erkenning is echter inherent onzeker; hij dient constant bevestigd te worden door het leveren van prestaties in een voortdurende concurrentiestrijd. Deze logica van presteren, concurreren en controleren is ook werkzaam in de omgang met het eigen lichaam en met de wijdere natuur stelt Kunneman. Deze verschijnen niet als waarde in zichzelf, maar enkel voor zover ze functioneel gemaakt kunnen worden voor het maximaliseren van controle, erkenning en genot.

Maar ‘[d]e bevrediging blijkt steeds weer eindig en de controle steeds weer onvolledig.’ (2001: 97) De onverzadigbaarheid van de toe-eigenende verlangens van het dikke-ik en de permanente concurrentieslag waarin deze verwickeld is, zorgen voor frustraties, ontevredenheid en agressie in de maatschappij. Kunneman stelt met Benjamin dat vervullende ervaringen van intimiteit, trouw en diepe verbondenheid tussen mensen, pas op kunnen treden als het beperkte existentiële scenario van het dikke-ik losgelaten wordt. De vrijwillige erkenning van uniciteit schept een ruimte van intimiteit en verbondenheid, die voorbijgaat aan het beperkte existentiële script van het dikke-ik, waarin controle en afgedwongen erkenning centraal staan. Zij komt tegemoet aan een diepe behoefte van mensen om gezien en erkend te worden, simpelweg om wie ze zelf zijn; om niets te hoeven bewijzen of presteren, maar erkenning te vinden van hun bestaan als inherent waardevol mens, dat uit zichzelf interesse, zorg en betrokkenheid oproept. Dit vormt de transcendente horizon die voorbij de dikke-autonomie wijst en daarmee als bron van begrenzing kan dienen, juist omdat zij mogelijkerwijs door het dikke-ik (h)erkend kan worden als verrijkend en verdiepend.

In de veilige ruimte die hierin ontstaat, worden mensen uitgenodigd om kwetsbaarheid te tonen; ‘om stem te geven aan verwarrende gedachten en gevoelens en kanten van de eigen persoon te exploreren die met angst, schaamte of onzekerheid omgeven zijn’. (2001: 19) Controle, veiligheid en keuzevrijheid vormen de onderliggende waarden van dikke-autonomie en staan in het teken van onkwetsbaarheid; ‘het uitbannen van risico’s, het voorkomen van verlies, het verdringen van leed’. (Ibidem) De vrijwillige erkenning van eigenheid, en de intimiteit en verbondenheid die daarmee gepaard kunnen gaan, kunnen echter pas ontstaan wanneer de uiteindelijk onbeheersbare aard van hetgeen wat voor ons het allerbelangrijkste is wordt erkend, en deze kwetsbaarheid in onszelf en in de relatie wordt toegelaten stelt Kunneman. Het onder ogen zien en accepteren van de kwetsbaarheid die verbonden is met onze diepste verlangens,

maakt ruimte voor een dieper beleefde autonomie. In het onder ogen zien van de angst en pijn die verbonden is met het jezelf laten zien zoals je bent, kan zich een vertrouwen ontwikkelen dat deze kwetsbaarheid en de 'trage vragen' die hiermee gepaard gaan, samen met anderen uit te houden zijn en ervaringen van diepe zin en verbondenheid mogelijk maken. (2001: 18-19)

1.5 Praktische levensbeschouwing: het kritisch-humanisme

Kunneman stelt dat er twee uitdagingen zijn waar religies en levensbeschouwingen zich in deze tijd voor gesteld zien, willen zij hun vermogen tot inspiratie en verbinding toegankelijk maken voor postmoderne individuen. De *eerste* uitdaging betreft de verschuiving van verticale naar horizontale transcendentie, die ik in het voorgaande heb behandeld. Pluraliteit en kritiek - de leerzame wrijving tussen mensen en tradities - vormen een noodzakelijke voorwaarde voor het kunnen verschijnen van transcendente waarden in deze tijd. Geen enkele traditie is onfeilbaar en individuen dienen de ruimte te krijgen mede vorm en inhoud te geven aan de transcendente horizon. De *tweede* uitdaging betreft de verandering die heeft plaatsgevonden in de vormgeving van moraliteit in de postmoderniteit. Kunneman stelt dat de sociale verbondenheid niet meer in de eerste plaats via het narratieve weefsel van levensbeschouwelijke gemeenschappen en hun transcendente waarden tot stand gebracht wordt, maar voornamelijk binnen instituties en organisaties gestalte krijgt. Hij stelt dat religies en levensbeschouwingen, maar ook de filosofie en de kunsten, voor de uitdaging staan om de verbeeldingen van transcendentie die zij voornamelijk binnen de persoonlijke en culturele leefwereld vormgeven, in verbinding te brengen met de professionele en praktisch-organisatorische vragen en onderwerpen aan de hand waarvan de maatschappij concreet vormgegeven wordt. (2001: 97, 194)

Met het verzelfstandigen van cognitieve leerprocessen in de moderniteit, verliezen de narratieve kaders van religie en levensbeschouwing hun maatschappelijk oriënterende en maatgevende functie. Kunneman stelt dat omdat narratieve leerprocessen voornamelijk betrekking hebben op zingevingsvragen en morele kwesties, deze onderwerpen in de postmoderne maatschappij in de verdrukking dreigen te raken. Bestaansvragen met betrekking tot zingeving en moraal genereren 'trage vragen' stelt Kunneman. Deze vragen staan op gespannen voet met de versnelling die werkzaam is in de technomaatschappij stelt hij. De dominante zingevingsbronnen in de hedendaagse productie- en consumptiecultuur, staan in het teken staan van de transcendente waarden van het dikke-ik, en bieden geen toegang tot dieper gravende verbeeldingen van existentiële en morele thematiek. Hij stelt dat er in de technomaatschappij twee vormen van omgang zijn met deze 'trage' kwesties: trage vragen worden bij voorkeur omgevormd in technische vragen; een duidelijk ingekaderde vraag die planmatig en efficiënt beantwoord kan worden. Als dit niet lukt dan volgt het terugduwen van het probleem naar het privé-domein.

Om de privatisering of maatschappelijke marginalisering van zingeving tegen te gaan, zet Kunneman zich in het belang van religie en levensbeschouwing voor het tot stand brengen van existentiële verdieping en morele betrokkenheid, maatschappelijk te rehabiliteren. Echter hij stelt dat het overblijfsel aan traditionele levensbeschouwelijke kaders dat rest in de leefwereld, ook geen goede bron van inspiratie meer vormt aan de hand waarvan existentiële en morele vragen van postmoderne individuen beantwoord kunnen worden. Dit vanwege het feit dat traditionele levensbeschouwingen 'collectieve antwoorden boden op zingevingsvragen en daarmee haaks staan op de individualisering van zingevingsprocessen die zich in onze tijd steeds verder doorzet'. (2001: 227) Deze beperking betreft de eerste uitdaging waar traditionele levensbeschouwing voor staan om hun inzichten maatschappelijk relevant te maken. Dit heb ik in voorgaande paragrafen behandeld. De tweede uitdaging betreft het feit dat zij niet zijn toegesneden op de hedendaagse productie- en consumptiedynamiek - of daar juist geheel de logica van overnemen (en dus hun existentiële diepgang verliezen). (2001: 228)

De levensbeschouwelijke individualisering en privatisering leveren een enorme uitdaging op voor de postmoderne maatschappij, om nieuwe maatschappelijke beddingen te ontwikkelen voor de gemeenschappelijke omgang met zingevingsvragen stelt Kunneman. Omdat zingeving, moraliteit en identiteit in de postmoderne maatschappij voornamelijk vorm krijgen in de directe relatie van individuen tot hun werk en de consumptieve beeldcultuur, stelt Kunneman dat het creëren van nieuwe verbindingen tussen narratieve en cognitieve leerprocessen, tussen existentiële en morele vragen en de productie- en consumptiedynamiek van de kapitalistische technomaatschappij, centraal dient te staan in de zoektocht naar een nieuwe maatschappelijk inbedding van zingevingsvragen. Tradities en levensbeschouwingen dienen deze verbinding tot stand te brengen, door de nadruk op omvattende levensbeschouwelijke visies los te laten en op praktische wijze aan te sluiten bij de concrete activiteiten binnen de kerndomeinen van de technomaatschappij en de contextspecifieke maatschappelijke en persoonlijke vragen die daar aan de orde zijn.

Praktische oriëntatie: schaduwwerk in organisaties

Het niveau van instituties en organisaties is voor Kunneman van cruciaal belang voor een kritisch-humanistisch perspectief. Volgens hem vormen de technocratische en bureaucratische productieprocessen, in deze tijd de belangrijkste bron aan de hand waarvan onze maatschappij van dag tot dag gestalte krijgt. De vormgeving van de persoonlijke identiteit en maatschappelijke integratie, geschiedt hoofdzakelijk in het kader van werk en consumptie. Dit betekent dat elke realistische poging verschuivingen teweeg te brengen in de maatschappij, richting de instituties leidt stelt Kunneman. Organisaties en instellingen vormen volgens hem de manifestatie van het dikke-ik op systeemniveau. Zij vormen de ‘centrale politieke arena’ van deze tijd, stelt Kunneman, en dienen ‘*van binnenuit* getransformeerd te worden’. (2001: 250) Voortbordurend op de inzichten van psychoanalytica Jessica Benjamin in de potentieel constructieve rol van wrijving en conflict in het tot stand brengen van verdieping in relaties, gaat Kunneman op zoek naar een constructieve vormgeving van wrijving binnen organisaties. Het spanningsveld betreft hier zijn normatieve pleidooi voor de versterking van existentiële en morele leerprocessen in organisaties aan de ene kant, en de verbinding hiervan met professionele taalspelen en praktijken die in het teken staan van objectiverende kennis en doelmatigheid aan de andere kant.

Grote organisaties en instituten staan volgens Kunneman voornamelijk in het teken van objectiverende, bestuurlijke, plan- en doelmatige controle en beheersing. Onderlinge relaties komen hierbinnen in het teken van concurrentie en strategisch handelen te staan, waarin weinig ruimte is voor mensen om zichzelf werkelijk in te brengen en om elkaars eigenheid te zien en erkennen. Kunneman stelt dat het marginaliseren van menselijke aanwezigheid en betrokkenheid niet alleen vanuit humanistisch perspectief onethisch is, maar ook volgens de logica van het systeem onproductief; waar het menselijk vermogen tot persoonlijke verbinding met een zaak wordt gefrustreerd, het belang van inhoudelijke en organisatorische betrokkenheid van mensen niet voldoende wordt erkend en menselijke relaties primair in het teken van strategische en instrumentele omgang komen te staan, zal de productiviteit, effectiviteit en efficiëntie van het werk eronder lijden. ‘De doelmatigheid van de professionele activiteiten waar het om gaat wordt in mijn ogen *altijd* mede bepaald door de existentiële en morele kwaliteit van de relaties tussen de betrokkenen.’ (2001: 254) Kunneman stelt dat de logica van het dikke-ik op alle fronten waar zij werkzaam is een *verspillende* logica is.

Voor Kunneman is de centrale vraag hierbij hoe lang mensen zich nog zullen blijven schikken naar de dynamiek van de kapitalistische technomaatschappij, waarin hun zoektocht naar een zinvol bestaan en hun zorg voor de wereld ingeschakeld wordt in de productie- en consumptieprocessen met presteren, concurreren, beheersen en genieten als dominante horizon van transcendente waarden; ‘een bestaan dat bepaald wordt door intrapsychische en

maatschappelijke fantasma's waarvan winnen en verliezen, overheersing en onderwerping, meedoen of uitgesloten zijn de belangrijkste horizon vormen'. (2001: 255) Uiteindelijk bepalend voor de kwaliteit van leven zijn de existentiële keuzes van individuen met betrekking tot de vraag wat hun leven werkelijk de moeite waard maakt, en de relaties en culturele hulpbronnen die inspirerend en oriënterend zijn voor deze keuzes, stelt Kunneman. Van doorslaggevend belang hierin is voor hem welke gevolgen deze keuzes hebben voor het werk binnen organisaties en instituties. Uiteindelijk komt het aan op de existentiële en morele rijkdom of armoede van de horizon van transcendente waarden binnen organisaties.

En hier ziet Kunneman de grootste uitdaging van het hedendaags humanisme: mensen inspireren op praktische wijze een transcendente horizon van waarden te cocreëren, die uitdrukking geeft aan hun verlangen naar een meer humane toekomst, persoonlijk engagement, onderlinge betrokkenheid en existentiële diepgang. Daarvoor is het nodig stelt hij, om af en toe het regelen, plannen en produceren los te laten en onze hoop, verlangens en ervaringen met elkaar te delen. De hoop, verlangens en ervaringen die in deze vrije ruimtes gedeeld wordt, dient vervolgens in gesprek te treden met bestuurlijke, wetenschappelijke en professionele taalspelen, zodat de hoop op een betere toekomst in het licht van humane waarden niet alleen op persoonlijke en intersubjectief niveau tot uiting komt, maar ook op praktisch niveau werkzaam gemaakt wordt in de productie- en bestuursprocessen aan de hand waarvan onze laatmoderne kapitalistische maatschappij concreet gestalte krijgt.

Kennisintensieve organisaties vormen een complexe samenstelling van objectiverende analyses en kennis, economische en politieke belangen en een morele horizon van transcendente waarden die zijn uitdrukking vindt in specifieke existentiële en morele scripts. Kunneman stelt dat om de dominantie van het enge existentiële en morele script van het dikke-ik binnen kennisintensieve organisaties terug te dringen, er bewust ruimte gemaakt dient te worden voor narratieve leerprocessen binnen organisaties. Deze leerprocessen brengen een verbinding tot stand tussen existentiële en morele vragen, problemen en oordelen aan de ene kant, en vragen met betrekking tot de praktijk rondom het handelen in specifieke inhoudelijke zaken aan de andere kant. Zo kan een verbinding tot stand gebracht worden tussen menswaardige én doeltreffende vormen van omgang met praktische vragen.

Kunneman stelt dat alhoewel via persoonlijke leerprocessen en informele contacten met collega's deze verbinding altijd al in zekere mate aan de orde is, gelijkwaardige verbindingen tussen objectiverende kennis en waardegeladen inzichten verre van institutioneel verankerd zijn in organisaties. Dit komt volgens hem omdat het van een organisatie vraagt dat het ruimte schept voor het betreden van de *plek der moeite*; een ruimte waarin lastige vragen aan de orde zijn met betrekking tot de existentiële betekenis en het morele gehalte van de praktische handelingen en de inhoudelijke zaak die aan de orde is in de organisatie. Vanwege de 'trage' en conflictueuze inhoud van deze vragen, is het van belang dat er een rijke 'humuslaag' of 'horizon' van transcendente waarden aanwezig is van beelden, metaforen en perspectieven die inspiratie geven en uitzicht bieden op de potentiële verrijking die tot stand gebracht kan worden door het betreden van de plek der moeite. In deze 'open ruimte' dienen de betrokkenen zich op horizontale, niet-hiërarchische wijze tot elkaar te verhouden, zodat mensen uitgenodigd worden de organisatie te *co-creëren* en daarbij hun eigen persoonlijke en culturele achtergrond als bron van inzicht aan te wenden.

Kunneman stelt dat het betreden van de plek der moeite potentieel zeer verrijkend is. Als de spanning en onbestemdheid van deze ruimte wordt uitgehouden, kan een rijke en verdiepende transcendente horizon of humuslaag tot stand komen, die verheldering geeft over de existentiële en morele betekeniswaarde van het werk en mensen kan inspireren om vanuit hun eigen

achtergrond en maatschappelijke betrokkenheid, op praktisch wijze uitdrukking te geven aan zichzelf in de organisatie. Kunneman benadrukt dat de meerwaarde van het betreden van de plek der moeite niet ligt in het tot stand brengen van een *gedeeld* moreel perspectief of een *consensus* over praktische vragen. Voorop staat de inspiratie en verbondenheid die mensen kunnen ervaren in de *leerzame wrijving* tussen een pluraliteit aan perspectieven, ervaringen en ideeën. Het gaat om het verrijken en verdiepen van de horizon van transcendente waarden, die als basis dient voor het praktisch handelen.

Kunneman stelt dat in deze situatie nieuwe beddingen tot ontwikkeling komen voor een postmoderne moraliteit. Deze is niet eenduidig overkoepelend, maar komt altijd tot stand in relatie tot specifieke situaties. Hij stelt dat de postmoderne moraliteit tot stand komt in de interactie van drie heterogene krachtenvelden: ten *eerste* specifieke systeemeisen als regelvragen, planmatigheid, efficiëncyisen en technische professionaliteitsopvattingen; deze systeemeisen zijn weliswaar dominant, maar worden ten *tweede* ook voortdurend doorkruist door de verwachtingen, verlangens en hoop van individuen om erkend te worden in hun eigenheid en gerespecteerd in hun inbreng. Postmoderne moraliteit is verbonden met de individuele bestaansprojecten van de betrokken professionals, werknemers, cliënten, leerlingen en consumenten en met hun persoonlijke zoektocht naar een goed leven. Ten *derde* krijgt postmoderne moraliteit vorm in relatie tot een ruimere culturele en maatschappelijke betrokkenheid; in de vragen in hoeverre de organisatorische productieprocessen bijdragen aan de instandhouding van centrale maatschappelijke problemen rond rechtvaardigheid, duurzaamheid en kwetsbaarheid en vragen omtrent de verantwoordelijkheid die zij daarin heeft.

Deze schets van postmoderne moraliteit vormt zijn antwoord op de ‘centrale vraag van de postmoderne cultuur’, hoe er nieuwe maatschappelijke beddingen gecreëerd kunnen worden voor de gemeenschappelijke omgang met zingevingsvragen - voorbij de hiërarchische moraal van de traditie en voorbij de moderne privatisering van zingeving. In het verlengde hiervan omschrijft Kunneman het kritisch humanisme als ‘de zoektocht naar inspirerende en humane antwoorden op contextspecifieke productie- en beheersvragen en de daarmee verbonden morele dilemma’s en zingevingsvragen in het overgangsgebied van systeem en leefwereld’. (2001: 212) Hierin komt zijn verlangen tot uitdrukking om het humanisme niet alleen langs levensbeschouwelijke lijnen vorm te geven, maar ook, en des te meer, als een geheel van diensten, die humanistisch geïnspireerde kennis en inzicht op praktische wijze gestalte geven en zo meehelpt humane vormen van omgang met maatschappelijk relevante productie vragen vorm te geven. (2001: 185, 188, 193-194, 212-213, 246, 250, 254-255)

Conclusie

Kunneman resumeert in zijn slotbeschouwing dat wij met religie en wetenschap van premoderne en moderne maatschappijen twee grote denksystemen hebben geërfd, die beide in het teken van eenheid staan - de absoluut gestelde eigen waarheid, die aan het perspectief van de ander slechts een ondergeschikte positie toekent. In onze postmoderne tijd verliezen deze unificerende of totaliserende perspectieven echter hun vanzelfsprekendheid. In de desoriëntering die hiermee gepaard gaat, komt ook een ruimte vrij waarin nieuwe verbindingen kunnen ontstaan tussen de centrale inzichten uit beide wereldbeelden. De grote morele vragen waar onze wereld voor staat in deze tijd, kunnen niet langer aan de hand van eenduidige collectieve kaders beantwoord worden. Echter de omvorming van deze zingevende kaders tot politieke programma’s in het teken van rationele controle en technologische beheersing en de hiermee gepaard gaande privatisering van existentiële en morele vragen, geven evenmin uitzicht op meer humane vormen van omgang met elkaar en de wereld – zoals de opmars van het dikke-ik laat zien.

Het is dit snijvlak van persoonlijke en culturele zingeving aan de ene kant en de systemische

context van institutionele en organisatorische productie-, bestuur- en beheersprocessen aan de andere kant, die voor Kunneman het gebied vormt waar de belangrijkste morele vragen van onze tijd aan de orde zijn. ‘Hier wordt het dagelijkse leven van het dikke-ik geproduceerd en beheerd en hier wordt ook de armoede zichtbaar van het existentiële en morele ‘script’ waaraan dit bestaan beantwoord.’ (2001: 265) Hiervoor dient er ruimte gemaakt te worden om de plek der moeite te betreden, waar trage vragen liggen te wachten met betrekking tot persoonlijke betrokkenheid, morele dilemma’s en alle zaken die het dikke-ik al controlerend probeert uit te schakelen.

Vanwege de moeizaamheid van de plek der moeite is het noodzakelijk dat er een rijke horizon van beelden, metaforen, verhalen en perspectieven aanwezig is, die het mogelijk maakt om de weerbarstige realiteit te benoemen en tegelijk inspiratie en oriëntatie te vinden in perspectieven die de pijn overstijgen. En hier ligt volgens Kunneman een belangrijke bron van hoop, aangezien de postmoderne situatie nieuwe ruimte biedt voor persoonlijke, culturele en maatschappelijke vernieuwing richting een meer zinvol en humaan bestaan. Want naast de verharding en stress die maatschappelijk toeneemt, is er sprake van een grote rijkdom aan culturele uitingen, die blijken geven van een sterk verlangen naar een andere, betere wereld.

Religie en levensbeschouwing kunnen met hun rijke horizon van zingevende verhalen en transcendente waarden een belangrijke bijdrage leveren aan deze zoektocht naar een zinvol leven en een betere wereld, stelt Kunneman. Ik heb laten zien dat hij aan de hand van de verschuiving van verticale naar horizontale noties van transcendentie, tracht het kader te schetsen aan de hand waarvan de maatschappelijke betekenis van religie en levensbeschouwing opnieuw vorm kan krijgen in onze tijd. Kunneman erkent de waarde van transcendentie in de existentiële en morele oriëntatie die ervan uitgaat, en de daarmee verbonden overstijging van de relativistische en narcistische individuele willekeur van het dikke-ik. Tegelijkertijd stelt hij dat essentieel is dat afscheid genomen wordt van ‘traditionele vormen van monopolisering van transcendentie en van de verabsolutering van *specifieke* ervaringen en articulaties van transcendentie’. (2001: 267)

De *pluralisering van transcendentie* die daarmee gepaard gaat, gaat volgens Kunneman voorbij aan de moderne invulling van secularisering als noodzakelijk proces van maatschappelijke rationalisering en ‘desacralisatie’, waarin religie beschouwd wordt als gedoemd om te verdwijnen naar de persoonlijke en culturele marges van de samenleving. Hij stelt dat aan de hand van de pluralisering van transcendentie, secularisering in de plaats daarvan een radicalisering vormt van het moderne seculariseringsproces en de daarmee verbonden vrijheid van godsdienst en persoonlijke geloofsovertuiging. Wanneer namelijk afstand genomen wordt van alle exclusiviteitspretenties, en levensbeschouwingen zich openen voor leerzame wrijving tussen een verscheidenheid aan articulaties en verbeeldingen van transcendente waarden, dan opent zich een ruimte waarin de zingeving en morele inspiratie die zij in zich dragen, bevrijd kan worden uit de persoonlijke en culturele marges waartoe zij nu veroordeeld zijn en op nieuwe manieren op publiek niveau geïntegreerd kunnen worden.

De uitdaging voor onze tijd is dus om ruimtes te ontwikkelen waar mensen nieuwe horizonten kunnen cocreëren, waarin een variëteit aan beelden, ideeën, metaforen etc., uitzicht biedt op nieuwe, inspirerende manieren van verbinding met zichzelf, anderen en een groter geheel, en nieuwe mogelijkheden opent voor de omgang met hun eigen creatieve vermogen in relatie tot concrete maatschappelijke praktijken. De rol die religies en levensbeschouwingen hierin kunnen vervullen, ligt in het bieden van een ruimer perspectief op wat ‘het goede leven’ in kan houden, voorbij de voortdurende prestatie- en concurrentiestrijd van het dikke-ik. Het rijke spectrum aan existentieel en moreel inhoudsvolle verhalen, beelden en metaforen, kan voor mensen nieuwe horizonten van maatgevende normen en waarden openen, die hen meer inspireren en opnieuw

kunnen doen oriënteren op wat voor hen in het leven werkelijk van belang is. Uiteindelijk is het het verlangen van mensen zelf naar een rijker existentieel bestaan, een diepere verbinding met zichzelf, anderen en het leven, die doorslaggevend is voor het al dan niet tot stand komen van nieuwe transcendentie horizonten in de samenleving. (2001: 240, 255, 265-268).

2 Zingeving op het spirituele festival Open Up

Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik een beeld schetsen van de manier waarop de hedendaagse spiritualiteit, zich in een specifieke samenhang op het festival Open Up manifesteert. Ik zal kijken wat binnen de pluraliteit aan levensbeschouwelijke opvattingen en praktijken de inspirerende, oriënterende en verbindende elementen zijn; wat de transcendentie waarden zijn en in welke beelden, verhalen, symbolen en rituelen deze worden vormgegeven. Ik zal op zoek gaan naar levensbeschouwelijke visies en naar praktische leerprocessen gericht op verbinding – van mensen met zichzelf, anderen, grotere gehelen en met een transcendentie werkelijkheid. In paragraaf 2.1 zal ik een inhoudelijke en methodische inleiding geven van het hoofdstuk. In 2.2 ‘Open Up: gemeenschap door authenticiteit in verbinding’ introduceer ik het festival aan de hand van de belangrijkste elementen in de zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming. In 2.3 ‘Spiritualiteit en transcendentie: de (her)verbinding met zichZelf’ behandel ik de manier waarop transcendentie wordt vormgegeven in spirituele praktijken van persoonlijke ontwikkeling. In 2.4 ‘De authentieke verbinding’ richt ik me dan op de rol die de sociale interactie en de verbinding met grotere gehelen hierbij speelt.

2.1 Methodische inleiding

De nieuwe spirituele interesse richt zich veelal niet op één specifieke traditie, maar uit zich vaak in een meervoudige inspiratie, door het individu geschift en geselecteerd op basis van wat het best bij diens persoonlijke behoeften past. In het verlengde hiervan ligt dat mensen zich veelal niet aansluiten bij één specifieke beweging of gemeenschap, waar ze hun thuisbasis hebben en waar ze hun levensbeschouwelijke identiteit aan ontlenen. Er wordt in dit verband wel gesproken over *believing without belonging* (Davie 1994), maar ook over *multiple religious belonging* (Kalsky 2009). Het is deze kwestie van ‘believing’ en ‘belonging’ in de postmoderne samenleving, die de sociologische achtergrond vormt van dit hoofdstuk.

Ik wil in dit hoofdstuk onderzoeken hoe in onze sterk geïndividualiseerde samenleving, spiritueel levensbeschouwelijke praktijken een gevoel van zin, identiteit en verbondenheid creëren. Het vertrekpunt vormt hier de hedendaagse postmoderne, geïndividualiseerde samenleving, waarin individuen niet meer vanzelfsprekend opgenomen zijn in een gemeenschap of traditie die hen de veiligheid van een gemeenschappelijke betekenis horizon en identiteit verschaft. Wat komt er in de verschillende levensbeschouwelijke praktijken die het festival Open Up cocreëren, naar voren dat in deze tijd van individualisering en privatisering van zingeving, als gemeenschappelijke oriëntatie kan dienen voor de verbinding van het individu met zichzelf, anderen en een groter geheel?

Vanwege de grote diversiteit die kenmerkend is voor hedendaagse vormen van spiritualiteit, heb ik gekozen voor een spirituele praktijk die mijns inziens exemplarisch is voor hedendaagse vormen van spiritualiteit. Het festival Open Up wordt georganiseerd onder de vlag van Stichting United positivity¹. Stichting United positivity is een onafhankelijke organisatie, die allerhande activiteiten aanbiedt op het gebied van spiritualiteit en bewustwording. Op het festival is een

---

¹ Voor meer informatie over Stichting United positivity of festival Open Up zie: www.unitedpositivity.nl

gevarieerd aanbod van workshops, rituelen, healingssessies, meditatie, muziek en dans, waarin inzichten vanuit verschillende tradities en perspectieven gecombineerd worden en mensen naar eigen behoefte kunnen participeren.

Om te onderzoeken wat de verbindende elementen zijn op het festival, zal ik te rade gaan bij de verschillende spirituele oriëntaties aanwezig bij Open Up. Voor mijn onderzoek ben ik vertrokken van een open omschrijving van spiritualiteit. Ik heb gezocht naar een praktijk die in haar zelfomschrijving gebruikmaakt van de term spiritualiteit, en workshops aanbiedt die in de volksmond als spiritueel doorgaan. Deze open omschrijving van spiritualiteit, wil ik in deze paragraaf meer reliëf geven door de (spiritueel-)levensbeschouwelijke visies in kaart te brengen, en te kijken hoe deze concreet worden vormgegeven. Het gaat mij er echter niet om spiritualiteit te definiëren, maar om de levensbeschouwelijke visies en processen van zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming in kaart te brengen. Hierin zal ik kijken wat binnen de diversiteit aan ‘spirituele’ oriëntaties, de gemeenschappelijke oriëntatiepunten zijn, de inspirerende en maatgevende waarden die mensen met elkaar verbinden. Een belangrijke plek in de analyse wordt ingenomen door de vraag naar de rol van transcendentie; wat voor rol spelen de veelvuldig aan te treffen metafysische noties – de noties die naar een hogere, diepere, essentiële, oorspronkelijke of waarachtige dimensie van de werkelijkheid verwijzen - in de zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming?

Voor mijn analyse zal ik gebruik maken van de volgende bronnen: ten eerste de website van de organisatie United positivity; ten tweede de websites van de workshopgevers van het festival; en ten derde mijn eigen ervaringen op het festival. Ik heb zelf twee weken geparticipeerd als vrijwilliger op het festival. Doordat ik naast de samenwerking ook deel heb genomen aan het programma van workshops, rituelen en dagelijkse reflectiegroepen, ben ik in staat om beschrijvingen te geven van de concrete werkvormen, aan de hand waarvan gestalte wordt gegeven aan de processen van zingeving, identiteitsvorming en verbinding. De richtvragen die als uitgangspunt dienen zijn: Wat zijn de kenmerkende levensbeschouwelijke visies, specifiek met betrekking tot transcendentie, en wat zijn de belangrijkste existentiële en morele thema's? Hoe worden deze vormgegeven op het festival? Welke elementen hebben de belangrijkste inspirerende, oriënterende en verbindende werking?

Anders verwoord gaat het om de sociologische en antropologische vraag naar de relatie tussen het geïndividualiseerde zelf en een spiritueel-wij: hoe vindt op het festival de constructie van het sociale en narratieve weefsel plaats; wat komt er in het narratieve weefsel naar voren over het individu, de verbondenheid met anderen en een groter geheel, en hoe wordt hier in de sociale praktijken op het festival concreet vorm aan gegeven? Het gaat hier om het ik-in-verbinding. Aan de hand van het discours en de sociale praktijken, zal ik de verhoudingen van het ik tot het zelf-ander-gemeenschap-samenleving-een groter geheel-transcendentie in kaart brengen. De insteek is hermeneutisch. Ik zal de existentiële en morele leerprocessen in kaart brengen en onderzoeken of er een gemeenschappelijke horizon van maatgevende waarden aanwezig is. In de volgende paragraaf zal ik hier dan een kritische analyse van maken in het licht van Kunneman's postmoderne kritiek op zingevingskaders in het teken van eenheid en omvattendheid.

2.2 Open Up: gemeenschap door authenticiteit in verbinding

Open Up beschouwt zichzelf als een ‘open community’, waar iedereen die verlangt naar spiritualiteit welkom is om deel te nemen. Iedereen wordt uitgenodigd de eigen existentiële en morele zoektocht naar een goed en zinvol leven, in verbinding te brengen met die van anderen en zo bij te dragen aan het geheel van de ‘gemeenschap’. Open Up beschrijft zichzelf ook wel als

‘een gemeenschap zonder kern of grenzen’². De gemeenschap, die in de filosofie van Open Up een belangrijke plek inneemt, dient niet zozeer gedacht te worden als een groep, maar eerder als een netwerk. Een doelstelling van Open Up is het ontwikkelen van een netwerk waarin gelijkgestemden elkaar kunnen ontmoeten en inspireren. ‘We ontwikkelen met zijn allen nieuwe manieren van samenleven en het Open Up festival is een plek om jouw stijl te onderzoeken, te delen en te leven.’³ In plaats van een set van gedeelde levensbeschouwelijke beginselen, zingevende verhalen of normen, zou je kunnen zeggen dat de kern van Open Up gevormd wordt door de waarden die centraal staan. Voorop staan hier *authenticiteit* en *verbinding*.

‘Het Open Up festival is ontstaan vanuit het verlangen naar meer authenticiteit, verbondenheid, eenvoudig samenzijn, plezier maken, natuur en het delen van bewustzijn. Via het festival worden fysieke plaatsen gecreëerd waar mensen elkaar in verbinding en vanuit ieders eigen authenticiteit kunnen ontmoeten.’⁴ In deze introductie van het festival op haar hyvespagina, komen de belangrijkste waarden waar het festival op is gebaseerd tot uitdrukking. De waarden authenticiteit en verbinding zijn overal op de website in hun samenhang terug te vinden, en vormen de basis voor de activiteiten en de achterliggende filosofie. De intentie van Open Up is om een plek van bezinning te creëren, waar mensen zich uitgenodigd voelen, om samen met anderen zichzelf te vernieuwen en in contact kunnen komen met wat voor hen echt belangrijk is in het leven. Open Up is gericht op verdieping stelt zij, en daarom is het alleen mogelijk om voor de gehele duur van het festival, variërend van ongeveer een week voor deelnemers tot anderhalve week voor de vrijwilligers, te komen. De uitnodiging aan de deelnemers is om zichzelf volledig onder te dompelen en te involveren met het festival. Deelnemers worden uitgedaagd niet enkel te consumeren, maar actief te participeren. Vandaar ook dat Open Up veel met vrijwilligers of ‘cocreators’ werkt.

Alhoewel je je als cocreator toelegt op de verantwoordelijkheid voor een bepaalde taak, is de uitnodiging tot actieve participatie allereerst gericht op het aangaan van een proces van zelfreflectie en zelfontwikkeling, en het je ‘openstellen’ voor anderen (open up). Open Up wil ‘veilige ruimtes’ creëren stelt zij, waarin een basis van vertrouwen ervoor zorgt dat individuen zich kunnen openen; waar mensen bewust in verbinding kunnen treden en elkaar kunnen ondersteunen en inspireren in hun individuele zoektochten naar een goed leven. In deze veilige ruimtes wordt het individu uitgenodigd om zichzelf te laten zien aan anderen in zijn of haar ‘eigenheid’. Benadrukt wordt dat het bij authenticiteit niet om perfectie gaat, maar om een voortdurende zoektocht naar wie je bent en waar je voor staat. De individuele zoektocht naar eigenheid, verschijnt bij Open Up altijd in relatie tot de verbinding met anderen en het grotere geheel. Een voorbeeld hiervan vormt de aanduiding van de cocreators als een familie. Gesteld wordt dat het erom gaat hier als individu je eigen plek in te zoeken: ‘Je laat je eigen stem horen en stemt deze af op het geheel’, stelt één van de organisatoren tijdens een groepsbijeenkomst.

Het idee van grotere gehelen en het grotere ‘Geheel’ waar individuen onderdeel van uitmaken, heeft bij Open Up een belangrijke plek. Er wordt benadrukt dat we altijd al verbonden zijn in het Geheel. Op het festival wordt gesproken van het ‘Boeddhaveld’, of van het ‘Veld’, dat ons transcendeert en energetisch verbindt met elkaar, en waar iedereen zijn unieke plek in inneemt en bijdrage aan levert. De vrijwilligers worden dan ook co-creators genoemd, maar eigenlijk cocreëren alle deelnemers het Veld en het festival, met alles wat ze doen en zijn. ‘Door een gedeelde intentie en inzet creëren we een krachtig boeddhaveld. In dit veld groeien we in collectief bewustzijn. Dit brengt ons dieper in contact met onszelf, anderen en de levensstroom.’⁵

---

2 Gevonden op 21 juni 2011 op <http://www.unitedpositivity.nl/open-up/algemeen/>

3 Ibidem

4 Gevonden op 21 juni 2011 op <http://openupfestival.hyves.nl/>

5 Gevonden op 25 september 2010 op www.unitedpositivity.nl

Benadrukt wordt dat op het festival naast het gemeenschappelijke, individuen hun eigen invulling belangrijk is. Het Veld waardoor de ‘gemeenschap’ verbonden is, vormt geen collectief ‘Super-Ik’, met een eigen intentionaliteit die de intentionaliteit van het individu overschrijft, maar een ‘wij’ waarin de authenticiteit en intentionaliteit van het individu een unieke, wezenlijke bijdrage levert aan het Geheel.

Een voorbeeld van een praktijk waarin de verbinding met zichzelf, anderen en grotere gehelen allemaal aan de orde zijn, betreft het openingsritueel voor cocreators. Tijdens het ritueel wordt in het midden van het concrete veld van het festivalterrein, een groot kristal geplaatst dat het zuivere licht van bewustzijn representeert - bewustzijn van het Geheel of de transcendente Bron in zich dragend en uitzendend naar het concrete en energetische veld. Daaromheen leggen alle cocreators in een spiraalvorm hun eigen steentje, met daarop met houtskool hun eigen intentie voor het festival geschreven. Met dit ritueel wordt beoogd de persoonlijke intenties van iedereen gezamenlijk te bekrachtigen en te verankeren in het Veld, stelt de ceremoniemeester. De verschillende persoonlijke verlangens van individuen worden gebundeld in de gemeenschappelijke intentie zorg te dragen voor een vruchtbare cocreatie van het festival. Tijdens het ritueel staan de cocreators hand in hand in een grote cirkel om het gebeuren heen. Het ritueel wordt afgesloten door hand in hand met grote slingerende bewegingen over het veld te bewegen, zodat de mensen elkaar passeren. De intentie achter de specifieke vormgeving van het ritueel lijkt tweeledig te zijn: symbolisch geeft zij uitdrukking aan de verbinding van het individu met de anderen en het geheel; daarbij zorgt zij vanwege de persoonlijke en interactieve vormgeving van deze symbolische betekenis, ook daadwerkelijk voor de persoonlijke ervaring van verbondenheid. Het ritueel draagt dus niet alleen aan de hand van de symbolische betekenis bij aan de verbinding van het individu met zichzelf, anderen en het geheel van de gemeenschap, maar tevens via de concrete vormgeving van persoonlijke zingeving en lichamelijke verbinding.

De noties van het Geheel of het Veld, zijn voorbeelden van specifieke voorstellingen aan de hand waarvan het transcendente verbeeld wordt bij Open Up. Transcendentie verschijnt hier niet als boven of buiten ons, maar veeleer als groter dan. Op deze manier wordt de dichotomie die in veel traditionele religies aanwezig is tussen transcendentie en immanentie doorbroken. Essentieel bij Open Up is namelijk dat de transcendente bron immanent aanwezig is; we maken er altijd onderdeel van uit, het is in ons en het werkt door ons heen. Dit thema van de immanente transcendentie, is karakteristiek voor de spiritualiteit bij Open Up. Centraal in de transcendentie staat de concrete vormgeving van de waarden authenticiteit en verbinding door het verdiepen van de relatie met zichzelf, anderen en grotere gehelen. In de volgende paragraaf zal ik de positie van het zelf in de spiritualiteit en transcendentie bij Open Up belichten. In paragraaf 2.4 behandel ik de vraag welke rol de verbinding hierbij speelt; wat is de verhouding van de verbinding met zichzelf tot de verbinding met anderen en grotere gehelen, ofwel wat is de verhouding tussen de kernwaarden authenticiteit en verbinding?

2.3 Spiritualiteit en transcendentie: de (her)verbinding met zichZelf

De waarden authenticiteit en verbinding vormen op het festival de morele horizon die maatgevend is in de gemeenschappelijke individuele zoektocht naar ‘het goede leven’. Deze waarden hebben niet alleen een intersubjectieve grondslag, maar ontleen hun waarde in de laatste plaats aan het feit dat zij beschouwd worden als bronnen van transcendentie. Authenticiteit en verbinding staan centraal in de verbeeldingen en articulaties van transcendentie zoals deze bij Open Up naar voren komen. In deze paragraaf zal ik ingaan op de persoonlijke en praktische dimensie van spiritualiteit en transcendentie. Het gaat hier specifiek om de sterke nadruk op persoonlijke groei of ontwikkeling, die samenhangt met de waarde authenticiteit. Bij Open Up verwijst authenticiteit in de kern naar het contact maken met en ontplooiën van de innerlijke essentie. Ik zal de existentiële en morele zoektocht in kaart brengen, die gepaard gaat

met de ontplooiing van deze innerlijke kern. Aan de hand van de websites van de workshopgevers van Open Up en hun praktijken, zal ik het discours bespreken waarin deze spirituele en persoonlijke ontwikkeling tot uitdrukking komt.

De innerlijke essentie als moreel centrum

Zoals gezegd vormt het individu en de persoonlijke zingeving het uitgangspunt van de spiritualiteit van Open Up. Het is niet de gemeenschap of traditie die bepalend is voor de individuele zingeving en moraal, maar het individu dat zelf aan de hand van een existentiële en morele zoektocht naar 'het goede leven', zijn eigen levensbeschouwing in elkaar knutselt.⁶ Dit culturele patroon van levensbeschouwelijke individualisering (Kunneman 1996), wordt bij Open Up onderstreept vanwege de overtuiging dat het innerlijk van het individu de zetel vormt van het transcendente - welke alleen door directe ervaring en eigen inzicht ontsloten kan worden. In de verschillende vormen van spiritualiteit zoals deze bij Open Up samenkomen, verschijnt het innerlijk van de persoon als de zetel van wijsheid, liefde en oneindig potentieel. De transcendente bron is alomvattend en dus per definitie alomtegenwoordig, maar regel is dat ze beschouwd wordt als besloten liggend in het innerlijk van het individu. Het kan hier gaan om de eigen goddelijke essentie, maar ook om het afstemmen van het zelf op een transcendente bron als de Goddelijke Moeder, het Veld, de Levensenergie etc. Vaak worden deze niet gezien als gescheiden entiteiten (ik en de Ander), maar als een groter Geheel waar het ik deel van uitmaakt; transcendentie is wie wij ten diepste zijn en is tegelijk hetgeen dat ons overstijgt en met elkaar verbindt. Vimal Gabrielsen, workshopgever, healer en onderdeel van het 'heartteam' (kernteam) van Open Up, spreekt hier van 'another dimension that is beyond, yet around us - inside us'⁷ en initiator van het festival Hielke Bosma noemt het 'onze al aanwezige innerlijke wijsheid'.⁸

In het 'Gateway programma' van de organisatie 'Bewuste Evolutie', op het festival vertegenwoordigd door Thiery de Wijn, wordt gesproken van de realisatie van een transcendente staat, hetgeen zij omschrijven als het ontstaan van een universele mens. 'A universal human is one who is connected through the heart to the whole of life, attuning to the deeper intelligence of nature.'⁹ Het idee van Bewuste Evolutie is dat mensen hun volle potentieel alleen gerealiseerd kan worden, als diens vermogens afgestemd worden op de grotere intelligentie van de natuur of het 'Grote Creatieve Proces', wat volgens hen gelijkstaat aan wat traditioneel God genoemd wordt. Het betreft hier een alomvattende intelligentie die de basis vormt van al het leven en altijd werkzaam is op de achtergrond van mensen hun leven. Een achterliggende gedachte bij veel spirituele theorie en praktijk betreft het openen van het individu voor deze transcendente bron. Of deze nu van binnen komt of van buiten, de beoefening is gericht op het ontvankelijk maken van het individu voor deze transcendente bron, waaruit leiding ontvangen kan worden over de richting van diens leven.

In het verlengde van de opvatting dat het innerlijk van het individu de bron is van een transcendente wijsheid, ligt dat het zelf als hoogste morele categorie gezien wordt. Het is dan ook enkel het individu dat voor zichzelf kan uitmaken of iets goed is of niet goed. Of iets goed voelt of niet verschijnt hierin veelvuldig als criterium. De existentiële en morele zoektocht naar wat werkelijk van belang is in het leven, krijgt daarmee in de eerste plaats gestalte in de (her)verbinding met zichzelf. Geïnspireerd door het taoïsme en andere, wat hij noemt, 'oosterse

---

6 Voor dit knutselen wordt ook wel de term 'bricoleren' gebruikt. Dit staat voor het knippen en plakken uit verschillende levensbeschouwelijke tradities en perspectieven, om zo tot een persoonlijk samengestelde levensbeschouwelijke identiteit te komen. Volgens verscheidene auteurs is dit kenmerkend voor de hedendaagse spiritualiteit. (Zie bijv.)

7 Gevonden op 21 juni 2011 op <http://www.vimalgabrielsen.com/healing-arts/healing-arts.html>

8 Gevonden op 21 juni 2011 op <http://www.jahnu.com>

9 Gevonden op 21 juni 2011 op http://www.bewuste-evolutie.net/ls_about_gateway.pdf

levenskunst', beschrijft workshopgever Jan-Errit de Vries dit als een zoektocht naar de Oerbron, waar yin en yang, mannelijk en vrouwelijk, hemel en aarde, verenigd worden en de 'Natuurlijke Maat' geboren wordt. Deze Natuurlijke Maat kan niet met het verstand bedacht worden, maar rijst op vanuit de afstemming op de eigen innerlijke essentie – altijd toegesneden op het huidige moment. 'Deze androgyne mens heeft direct toegang tot zijn/haar "Innerlijke Natuur" en zijn/haar gedrag wordt gekenmerkt door een spontaan, speels en intuïtief omgaan met zichzelf en de omringende wereld. Een in alle opzichten in balans zijnde "Homo Ludens Delphinus", een Dolfijn(e) Spelende Mens, zal in staat zijn om in een spontaan transformatieproces zijn Yin en Yang energieën in evenwicht te houden, niet in de laatste plaats omdat hij/zij weer oog krijgt voor het meten met een Natuurlijke en daarmee ook Menselijke Maat.'¹⁰

In het contact met de Oerbron (in onszelf) ontstaat dus een evenwichtige mens, die in contact staat met zichzelf en de Natuur en van daaruit intuïtief moreel handelt. Deze emergente moraal is allesbehalve willekeurig. De spontane, speelse en intuïtieve omgang van het individu met zichzelf en de omringende wereld, vraagt om een afstemming op een hoger, dieper of waarachtiger deel van zichzelf of de werkelijkheid. In deze afstemming staat de persoon in verbinding met een intelligentie die groter is dan het individu en voorbij gaat aan de rationele moraliteit. In verbinding met deze transcendente bron van wijsheid, wordt het leven onproblematisch en doet het individu van nature het goede. De paradoxale 'werking' van deze transcendente intelligentie, komt tot uitdrukking in een gedicht over de Tao dat Jan-Errit de Vries gebruikt op zijn website.

'In the pursuit of learning, every day something is acquired
In the pursuit of Tao, every day something is dropped
Less and less is done
Until non-action is achieved.
When nothing is done, nothing is left undone
The world is ruled by letting things take their course.
It cannot be ruled by interfering.'¹¹

De nadruk op het niet-doen komt op verschillende manieren terug in de spiritualiteit bij Open Up. Het (her)verbinden met de transcendente bron in zichzelf, gebeurt aan de hand van een proces van loslaten, ont-spannen en ont-wikkelen. De transcendente staat van 'bij jezelf zijn' wordt veelal gezien als de natuurlijke toestand, die in tegenstelling tot de complexiteit en stress van alledag wordt gekenmerkt door eenvoud. Willemijn Besems stelt: 'We hoeven niets te bereiken maar zuiver meer te ontspannen met onszelf en daarin kunnen we meer ontspannen in deze wereld. Vanuit die staat kan je spontaan en natuurlijk zijn in de uiting van je levensstroom'.¹² En op de site van Open Up staat: 'Wanneer je ervaart dat alles er al is kun je stoppen met zoeken en ontspannen. In deze rust ontstaat de ware verbinding en authenticiteit.'¹³ De vervulling van het morele leerproces ligt dus in het aankomen bij onze ware natuur, die niet bereikt kan worden door te doen, streven of controleren.

Hierin komt de paradox naar voren die in de verschillende vormen van spiritualiteit bij Open Up valt waar te nemen, met betrekking tot transcendentie. Aan de ene kant verschijnt transcendentie als een alomvattende bron, waar het individu altijd al in is opgenomen. Deze transcendente staat van zijn is ons zo nabij, dat er veelvuldig over gesproken wordt als het Zelf, onze innerlijke natuur, onze essentie etc. Typische uitspraken zijn: 'worden wie je bent', 'werkelijk jeZelf zijn',

---

10 Gevonden op 21 juni 2011 op <http://taoartunlimited.nl/activiteiten/playshops>

11 Gevonden op 21 juni 2011 op <http://taoartunlimited.nl/missie/tao-art-unlimited>

12 Gevonden op 21 juni 2011 op www.mediumschap.com/workshops.php

13 Gevonden op 28 september op www.unitedpositivity.nl

‘je diepste natuur realiseren’, ‘je essentie verwezenlijken’ etc. Samen met de overtuiging dat we altijd al heel zijn, komt echter de constatering dat we dit heel-zijn niet ervaren. We zijn het uit het oog verloren. Er is een spirituele zoektocht of ontwikkeling nodig om toegang te krijgen tot onze meest eigenlijke en meest natuurlijke staat van zijn. Vandaar dat er in hedendaagse spiritualiteit ook veel gesproken wordt van heling, groei en transformatie, waarnaar we op zoek zijn en waarvoor we allerlei spirituele paden volgen. Omdat de transcendente bron wordt beschouwd als alomvattend en wie mensen in wezen zijn, spreek ik van her-verbinding.

Het bewegen richting of bereiken van deze 'realisatie', wordt gezien als onze levenstaak of ons levensdoel, en tegelijk als onderdeel van een hoger plan. Het is verbonden met de zoektocht naar persoonlijke ontwikkeling en de verwezenlijking van het persoonlijk potentieel. Gelukkig voor de zoekers zijn er geen verkeerde paden en beslissingen. Alle ervaringen leiden naar dezelfde Bron. Alles wat gebeurt is onderdeel van de ontwikkeling richting de transcendente staat. Of er nu sprake is van een geloof in directe inmenging van de transcendente intelligentie in mensen hun leven of niet, breed gedragen is het idee dat het leven je geeft wat nodig is om je te openen voor de transcendente bron die zich wil manifesteren in je leven. Vertrouwen hebben in het leven, dat het goed en zinvol is, en dat het je in een bepaalde richting leidt die voor je hoogste goed is, komt naar voren als een belangrijk onderdeel van de spirituele levenshouding en beoefening. Negatieve gebeurtenissen worden zo omgevormd in leersituaties, hetgeen mensen dichter bij zichZelf brengt.

Vimal Gabrielsen stelt: ‘Looking back, I realize that everything had to happen this way. Sometimes it was a hard mountain to climb, but what kept me going was knowing that I am here to share “THAT” and be reminded of it by my fellow sisters and brothers. "I am, you are, we are THAT!”’¹⁴ En workshopgever Peter den Haring stelt: ‘Ergens in mijn zenuwgestel huist mijn ziel die gelukkig mijn levensopdracht kent. Ik laat het idee toe dat ik hier vooral ben om te groeien in bewustzijn. Alles helpt om mijn opdracht op aarde te vervullen - ook de tegenslag en de ziekte, de vijanden en de ruzies, de verloren liefdes en de gebroken harten. Als ik dat nu nog niet zie, zal ik het later wel kunnen zien’.¹⁵ In beide getuigenissen spreekt duidelijk een vertrouwen dat het leven goed is zoals het is en ons in de juiste richting (van transcendentie) leidt – ook al kan dit door de persoon in het moment zelf als moeilijk of zelfs onbegrijpelijk ervaren worden. In beide komt ook de overtuiging naar voren dat de beweging richting of realisatie van de transcendente toestand (I am THAT, bewustzijns-groei), het belangrijkste is in het leven en alle ontbering de moeite waard maakt.

Tot slot nog een citaat van Stichting Oahpse, waar het medium Willemijn Besems bij is aangesloten: ‘Wij zijn ervan overtuigd dat elke individuele ziel een avontuurlijke reis door de eeuwigheid maakt, naar de volledige bewustwording van de volmaakte eenheid met de alles omvattende liefdevolle bron van energie (de schepper, God, Allah etc.). Ons aardse leven is een zeer waardevolle fase waar je de kans krijgt je te realiseren dat het paradijs hier op aarde in jezelf ligt.’¹⁶ Dit citaat schijnt een verhelderend licht op de bovengestelde paradox, door onderscheid te maken tussen ‘de volmaakte eenheid met de alles omvattende liefdevolle bron van energie’ en de ‘bewustwording’ hiervan. De spirituele reis leidt mensen dus van onbewuste heelheid, naar bewuste heelheid. De volmaakte eenheid met de alles omvattende liefdevolle bron van energie ligt altijd al in onszelf besloten, en het leven op aarde wordt gezien als mogelijkheid om ons bewust te worden van dit ‘paradijs’ in onszelf. Met de levensbeschouwelijke opvatting dat er altijd al een volmaakte eenheid bestaat en dat dit de essentie uitmaakt van wie wij zijn, wordt het zoeken naar verlossing buiten onszelf, in de wereld of in de toekomst, aan de hand van een

---

14 Gevonden op 21 juni 2011 op www.vimalgabrielsen.com/

15 Gevonden op 21 juni 2011 op www.komtotjezelf.com/tien-geboden-voor-zelfliefde.html

16 Gevonden op 21 juni 2011 op www.mediumschap.com

projectie van een ideale innerlijke of wereldlijke toestand, op wijsgerig niveau teniet gedaan; aangezien ‘alles’ al in onszelf aanwezig is en enkel om her-innering, her-kenning vraagt.

Spirituele en persoonlijke ontwikkeling: de weg naar binnen

Deze verwijzing naar het ‘paradijs in onszelf’, leidt mij tot het thema van de innerlijke potentie en de ontwikkeling die mensen hierin doormaken. Het realiseren van de ware aard, komt veelal naar voren in samenhang met het realiseren van het persoonlijke levensdoel en de vervulling van het innerlijk potentieel. De verbeeldingen van transcendentie als innerlijk potentieel dat erop wacht gerealiseerd te worden, lijkt als belofte te werken die mensen in beweging zet om ‘aan zichzelf te werken’. Dit proces wordt wel gezien als een ont-wikkelingsproces, waarin mensen zich hun essentie her-inneren en zich in dit proces ontdoen van overtollige persoonlijke en culturele ballast. Tegelijkertijd wordt er ook veel gesproken over spirituele en persoonlijke groei en het worden van een nieuw mens. Ik zal in deze subparagraaf de existentiële en morele thema’s behandelen, die naar voren komen in het discours omtrent spirituele en persoonlijke ontwikkeling, en laten zien wat de gemeenschappelijke oriëntatiepunten hierin zijn.

De verbinding met de eigen essentie en het realiseren van het eigen potentieel en levensdoel, worden allen genoemd als aspecten van de transcendente staat. In sommige gevallen wordt het realiseren van diens ware aard gezien als het levensdoel en als de vervulling van het persoonlijk potentieel, in andere gevallen komt het vervullen van het potentieel naar voren als een meer specifieke, persoonlijke levensopdracht of –taak. Dit laatste komt duidelijk naar voren bij het medium Willemijn Besems: ‘Tijdens deze workshop gaan we ons bezighouden met jouw rol in de komende tijd. Wat voel je diep vanbinnen wat jouw taak is hier op aarde en wat houd je tegen om deze taak te vervullen. Wat wil jou ziel en hoe kun je hier naar luisteren.’¹⁷ Het luisteren naar de leiding van de ziel, die zich innerlijk laat horen of voelen, wordt hierin aangeduid als manier om ons af te stemmen op onze persoonlijke levenstaak. Ook voor Willemijn gaat het in deze afstemming uiteindelijk om het ontdekken en uitdragen van ons ‘diepste zijn’.

De weg naar binnen wordt door Willemijn omschreven als het leren luisteren naar je ziel. Tantrist Charlotte Norell geeft hier een nadere invulling aan, door een duidelijk spoor aan te duiden dat we kunnen volgen richting de verwezenlijking van ons potentieel. Charlotte stelt: ‘I believe that our innermost longing is to come home to the truth within us. The genuine, natural and loving. That which touches us and awakens our joy, enthusiasm and life force. That which makes us evolve, stand in awe and feel passion for life.’¹⁸ Charlotte stelt dat de ontwikkeling richting transcendentie (come home to the truth within us), zich aandient als ons diepste verlangen. Het pad dat ons in de richting leidt van onze waarheid, betreft daarom het volgen van onze diepste verlangens; hetgeen dat ons raakt en onze vreugde, enthousiasme en levenszin opwekt, hetgeen dat ons verwondering en passie voor het leven brengt.

Het innerlijk van het individu vormt zoals gezegd de toegangspoort tot de ervaring van het transcendente. Om in contact te komen met de transcendentie ‘in onszelf’, dienen mensen eerst voeling te krijgen met al hetgeen dat in hen leeft. Het contact met de eigen gevoelens en verlangens vormt de eerste stap op weg naar diepere lagen in zichzelf en van de werkelijkheid, waar mensen toegang hebben tot (transcendente) wijsheid en liefde. De eigenheid van het individu en diens diepste verlangens, vormen als het ware de richtingwijzers naar het ware, hoger of transcendente Zelf. Hier kan het individu zich op afstemmen en zo duidelijkheid krijgen over de weg die te gaan is voor het verwezenlijken van diens potentieel. De zoektocht naar zichzelf, vertaalt zich dus vaak in het ontdekken en ontwikkelen van de eigen kracht, passies en talenten.

---

17 Gevonden op 21 juni 2011 op www.mediumschap.com/workshops.php

18 Gevonden op 21 juni 2011 op www.passionofheart.com/womens_way/passion/passionforlife.html

Dit komt naar voren in de vele verwijzingen naar groei en ontwikkeling - ook wel omschreven als 'ont-wikkeling', waarmee aangeduid wordt dat het in de 'groei' eerder om loslaten gaat van wat onecht is of oud, dan om het aanleren van nieuwe dingen. Een deelnemer van het festival illustreert dit in een filmpje op de website van Open Up: 'Groei is terugkomen naar jezelf, als je al die jaren hebt gedaan wat je eigenlijk niet wil. Dat is op een gegeven moment voorbij, en dan ont-dek je, dat zijn twee woorden, ont-dekken, dan ontdek je jezelf weer. (...) Dansen, zingen, het verbindt je met jezelf, je hogere zelf zoals je wilt. 'Be the best you can be' heb ik eens in een training geleerd, dat kun je hier in de praktijk brengen...'¹⁹

Workshopgever Marian van Noort maakt onderdeel uit van het team van 'Strip je Vrij', dat de striptease gebruikt als zelfontwikkelingsmethode voor vrouwen. Hier krijgt de metafoor van het ont-wikkelen een letterlijke invulling. Teamgenoot Marielle Kleynjan stelt: '... hoe meer lagen ik afpel, hoe sterker ik me voel. Door de angst heen, met heel veel humor en plezier, strip ik mezelf. Wat dan tevoorschijn komt is geen bloot bang meisje maar een hele sterke, geweldige en sensuele vrouw.'²⁰ Hier zien we in beide citaten duidelijk terugkomen, dat de metafoor van het ont-wikkelen duidt op het contact maken met de unieke eigenheid van de persoon, en dat dit uiteindelijk leidt tot meer zelfvertrouwen en kracht. Hier komt ook het thema van expressie en manifestatie in de wereld naar voren. Alvorens ik hier op inga, zal ik 'de weg' behandelen die mensen dienen te gaan alvorens ze hun 'hogere zelf' kunnen gaan manifesteren in de wereld.

De ontwikkeling richting de transcendente staat, wordt veelvuldig als een weg of een pad gezien dat gegaan dient te worden. Al is het gaan van dit spirituele pad een hoogst individuele zaak, er zijn ook genoeg overeenkomsten tussen de paden die individuen lopen. Dit maakt dat mensen elkaar kunnen inspireren en dat er steun en begeleiding mogelijk is. Veel workshopgevers en helers op het festival, richten zich in hun dagelijks bestaan op het begeleiden van mensen op hun existentiële en spirituele zoektocht. Marian van Noort is een mooi voorbeeld. Zij stelt op haar website ter introductie van haar begeleiding: 'Graag neem ik je mee op reis naar jezelf. Naar je dromen, je wensen, de dingen die je altijd hebt gewild. Naar degene die je bent en feitelijk altijd bent geweest. Daarvoor gaan we eerst kijken naar waar je nu staat en hoe je daar bent gekomen.'²¹ De beschouwing van deze twee perspectieven - waar we staan en waar we vandaan komen aan de ene kant en wie we werkelijk zijn en wat we willen realiseren aan de andere kant - vormen centrale elementen in het ontwikkelingsdiscours van de verschillende vormen van spiritualiteit bij Open Up.

Bij Michael Steinau worden deze twee oriëntatiepunten expliciet benoemd, wanneer hij een omschrijving geeft van zijn levensbeschouwelijke achtergrond in de 'zijnsoriëntatie'. De zijnsoriëntatie karakteriseert hij als een 'modern bewustzijnspad', dat leidt van het 'gewoonte-zelf' naar het 'Vrije-Zelf'. Hij stelt dat mensen vooral in hun gewoonte-zelf leven, wat slechts de oppervlakte vormt van wie ze werkelijk zijn. Het Vrije-Zelf, wie we werkelijk zijn, betreft een veel ruimere en diepere werkelijkheid waar onze ware kwaliteiten zoals kracht, compassie, helderheid, wijsheid, vitaliteit en passie huizen. Michael stelt dat zijnsoriëntatie mensen uitnodigt om zelf verantwoordelijkheid te nemen hun hoogste kwaliteiten te leven. Zijnsoriëntatie is voor '[m]ensen die niet langer op de automatische piloot willen leven maar zelf aan het roer staan en keuzes maken.' Voor hem gaat dit uiteindelijk om de mogelijkheid te kiezen hoe we ons verhouden tot hetgeen ons overkomt: 'Het is de kunst om onder alle omstandigheden steeds weer de keuze te maken voor vrijheid en welzijn'.²²

---

19 Gevonden op 25 september 2010 op <http://www.unitedpositivity.nl/default.asp?pageid=126>

20 Gevonden op 25 september 2010 op www.stripjevrij.nl/

21 Gevonden op 21 juni 2011 op http://www.helder.nu/coaching/?page_id=4

22 Gevonden op 21 juni 2011 op www.zijnenworden.nl/visie.html

De nadruk op de eigen verantwoordelijkheid, keuzevrijheid en autonomie in de verschillende vormen van spiritualiteit bij Open Up, vormen belangrijke elementen in de (her)verbinding van het individu met zichzelf. De (her)verbinding met zichzelf staat hiermee in het teken van de losmaking van externe autoriteiten. Veelvuldig voorkomend zijn beschrijvingen van de gewone menselijke toestand als een slaaptoestand; het onbewust door het leven gaan en het vergeten van wie we werkelijk zijn. Mensen hun volle potentieel ligt ongerealiseerd in hun innerlijk, verborgen onder lagen van persoonlijke en culturele conditionering. Bestuurslid Vimal Gabrielsen stelt: 'I realized how much I suppressed my light, my being. How my life purpose and potential had been wrapped and hidden in a sealed box – the box being my mind and my repressive thought patterns.'²³

Bestuurslid Ferry Maidman stelt in zijn boek Open aanwezigheid dat vrij toegankelijk is op internet, dat het grootste lijden voortkomt uit de angst voor autoriteit. Hij moedigt ons aan de gebaande paden te verlaten en onze eigen weg te vinden. Alleen de realisatie dat we een directe uiting zijn van de Bron, en dus alle antwoorden in onszelf dragen, maakt dat we werkelijk vrij kunnen zijn. 'Wees moedig en leef jouw leven. Jij bent een uiting van Liefde. Jij bent de Bron. Rebellie en onderdanigheid kunnen beide een weigering van de totale overgave aan jezelf zijn. Jij bent anders dan al je leraren. Jij bent uniek en tegelijk verbonden met alles. Jij bent Waarheid.'²⁴ Hij nodigt mensen uit om de eigen individualiteit te omarmen als hoogste morele autoriteit die in de kern goddelijk van aard is; 'je individuele kracht is de universele kracht' en het ik is in de oorsprong god stelt hij.

Het proces van (her)verbinding met zichZelf, gaat op het festival gepaard met een bewustwording en losmaking van verinnerlijkte sociale normen en beperkende identiteitsmodellen. Dit staat in het teken van de verdieping van de existentiële relatie met zichzelf. In een tantracursus die Charlotte Norell voor vrouwen geeft, nodigt zij hen uit om leiderschap over hun eigen leven te nemen, om zo het leven te creëren dat ze verlangen. Deze krachtig verwoorde doelstelling, gaat echter gepaard met een zachtere aanpak. Essentieel bij haar is namelijk de 'zorg voor jezelf' op je te nemen en zo 'thuis te komen bij jezelf'. Het gaat erom een relatie van liefde en acceptatie te creëren met zichzelf; 'you are your own best caretaker, teacher and friend'²⁵. Door het ontdekken van je eigen integriteit, vindt je je kracht en zelfvertrouwen van binnenuit in plaats van buitenaf stelt zij. Met dit laatste verwijst zij mijns inziens op de losmaking van de behoefte aan erkenning door conformiteit of competitie en prestatie. Ik zal nog terugkeren naar dit voorbeeld.

Zoals in deze voorbeelden duidelijk tot uitdrukking komt, wordt het individu bij Open Up gezien als de hoogste morele autoriteit. Dit betekent echter niet dat het zelf de enige morele autoriteit is. De 'authenticiteitsethiek' (Taylor, 1998) vormt een moreel ideaal en ontwikkelingsrichting, aan de hand waarvan individuen steeds opnieuw op zoek zijn hun eigen positie te bepalen te midden van externe culturele en verinnerlijkte identiteitsmodellen, normen en waarden. Dit gaat gepaard met een existentiële en morele zoektocht naar 'zichzelf', de eigen verlangens, gevoelens en ideeën over wat werkelijk van belang is in het leven.²⁶

---

23 Gevonden op 21 juni 2011 op www.vimalgabrielsen.com/art-of-healing/art-of-healing-2.html

24 Gevonden op 21 juni 2011 op http://www.unitedpositivity.org/_clientfiles/Pdf/zelfrealisatie.pdf

25 Gevonden op 21 juni 2011 op www.passionofheart.com/womens_way/passion/sessions.html

26 Vervolgonderzoek is nodig om te kunnen bepalen of de authenticiteitsethiek zoals deze in de spiritualiteit bij Open Up verschijnt, voldoet aan de criteria voor een gezonde authenticiteitsethiek, die in Charles Taylor zijn studie naar de moderne authenticiteitsethiek naar voren komen. In de afkeer van het essentialisme en de autonome zelfbeschikking en de complementaire nadruk op de verbinding van het individu met de ander en een groter geheel van culturele waardeoriëntaties, komt Taylor overeen met Kunneman's centrale uitgangspunten. Uit de analyse in hoofdstuk drie zouden hier dus voorzichtige conclusies over getrokken kunnen worden.

In de praktijk ‘Strip je vrij’ zien we de existentiële en morele zoektocht terug naar een eigen verhouding tot de dominante normen, waarden en identiteitsmodellen, die in de (voor)beelden in de massamedia worden uitgezonden. Oprichtster Joyce Hellendoorn stelt: ‘Via de media krijgen we allerlei ideeën over wat mooi, niet mooi, goed en slecht is. Het is lastig hierbij in de gaten te houden wat nu jouw pure zelf, jouw pure seksualiteit is.’²⁷ Medeoprichtster Marielle Kleynjan stelt dat zij allereerst onderzoekt hoe vrouwen tegen zichzelf aankijken en over zichzelf denken. Aan de hand hiervan werkt zij aan het verbeteren van hun zelfbeeld en het vinden van hun unieke kwaliteiten. ‘In deze cursus leer je diep in jezelf te kijken om je innerlijke schoonheid en kracht te vinden en op je eigen manier naar buiten te brengen.’²⁸

Teamlid Marian van Noort stelt dat ze zelf ook lang zoekende is geweest om haar positie als vrouw in deze (mannen)wereld in te nemen. Ze is een tijd de strijd met mannen aangegaan in de zakenwereld, maar vergat daar haar zachte, ontvankelijke kant als vrouw. Op het gebied van de seksualiteit heeft ze een omschakeling gemaakt van ‘naar buiten geprojecteerde seksualiteit naar van binnen ervaren sensualiteit, waar zachtheid naar en acceptatie van mezelf centraal staat’²⁹. Wat Marian precies bedoelt met ‘naar buiten geprojecteerde seksualiteit’, legt zij niet verder uit, duidelijk is echter ook hier de verschuiving van de oriëntatie op de buitenwereld, naar de innerlijk gevoelswereld. Er treedt een verschuiving op in de existentiële relatie van het individu tot zichzelf, waarin tevens de verhouding tot de buitenwereld of andere individuen verandert.

In deze verschuiving komen de innerlijke verlangens, gevoelens, inspiratie en inzichten van het individu op de voorgrond als moreel richtinggevend, en verdwijnt het moreel gezag van de buitenwereld naar de achtergrond. Moreel uitgangspunt vormt hier de *levenskunst* en de *zorg voor zichzelf*. Naast het zelf bepalen wat belangrijk is in diens leven, om de onvoorwaardelijke goedkeuring of erkenning van zichzelf. De vele quotes van ‘verlichte meesters’ die Marian op haar website heeft staan, illustreren deze beweging van externe naar innerlijke autoriteit. ‘Hoeveel erkenning je ook krijgt, het is nooit genoeg. Want geluk hangt niet af van de erkenning van anderen.’ (Gangaji) ‘Volwassenheid is inzien dat er geen autoriteit bestaat.’ (Nin Sheng) ‘Zodra je iemand anders verantwoordelijk maakt voor jouw boosheid, dan heb je de sleutel tot je geluk uit handen gegeven.’ (Isaac Shapiro). ‘Niets of niemand heeft het vermogen jou ongelukkig te maken.’³⁰ (Eric van Zuyl) We zien dus een sterke nadruk op de existentiële en morele autonomie van het zelf.

Ter afsluiting een laatste voorbeeld van de intentie de eigen morele autoriteit te zijn en de daarmee verbonden existentiële zoektocht naar zelfwaardering. De ‘tien geboden voor zelfliefde’ van Peter den Haring vormen een mooi voorbeeld van de toewijding aan zichzelf, die in de spiritualiteit bij Open Up voorop staat. Centraal in de tien geboden staat Peter zijn intentie zichzelf volledig te accepteren en te steunen. Hij drukt zich in niet mis te verstane bewoordingen uit als hij stelt dat hij zich losmaakt van de moraliserende oordelen van anderen – ‘Ik hoef het niet de hèle wereld naar de zin te maken’ - en tevens van de innerlijke veroordeling van zichzelf – ‘Ik leef dus maak ik fouten, màg ik imperfect zijn’. ‘Hoe mensen zich ook naar mij gedragen, IK HOUD EEN DIEP EN VOLLEDIG VERTROUWEN IN MIJZELF.’ Peter benadrukt dat hij de volledige verantwoordelijkheid neemt voor zijn eigen ervaringen in het leven, maar benadrukt tevens dat hij zichzelf geen verwijten maakt. ‘Ik geef mijn openlijke en subtiele slachtofferrolletjes op en neem de macht terug.’

---

27 Gevonden op 21 juni 2011 op www.stripjevrij.nl/

28 Ibidem

29 Ibidem

30 Gevonden op 21 juni 2011 op www.helder.nu

Peter lijkt hiermee te stellen dat krachteloosheid en slachtofferschap ontstaan, doordat mensen hun macht weggeven aan externe autoriteiten en moraliserende innerlijke stemmen. Door volledig de verantwoordelijkheid te nemen voor zijn eigen leven en zichzelf daarin volledig goed te keuren, snijdt hij de band met deze kritische en normerende autoriteiten door en begint een nieuwe positieve relatie met zichzelf en de buitenwereld. ‘Ik werk onophoudelijk aan mijn zelfvertrouwen en plan van daaruit een ontsnappingsroute uit de door mijzelf opgelegde innerlijke beperkingen.’³¹ (Mijn cursivering)

2.4 De authentieke verbinding

‘Imagine being unconditionally supported in letting go of what is not yours, and embracing what is absolutely most alive and real in you.’³² (Derk Loeks)

Hier wil ik de rol van authenticiteit en ‘de weg naar binnen’ bekijken in het kader van de verbinding met anderen, de groep en grotere gehelen. Zoals duidelijk zal zijn, neemt de verbinding met zichzelf een centrale plek in bij de spiritualiteit bij Open Up. Het gaat om uitvinden wie je bent, contact maken met je kern en trouw zijn aan je eigen waarheid. Maar ook over het jezelf openen voor anderen, expressie van je innerlijke potentieel en het delen van je waarheid met anderen. Authenticiteit en verbinding gaan hand in hand bij Open Up. ‘Elk moment dat je jouw hoogste waarheid in verbinding brengt ontstaat er een avontuur met een onvoorspelbare uitkomst’, stelt de website.³³ Personen worden gezien als uniek en tegelijk allemaal verbonden in het grotere geheel van de mensheid, de aarde, het universum, de transcendente bron etc. Deze grotere gehelen vormen concentrische cirkels van verbinding en empathie, die uiteindelijk alles omvatten en zo de verschillen overstijgen en verbinden. Het individu is uniek en heeft een unieke positie in deze gehelen, en draagt op zijn of haar unieke manier bij aan de evolutie van deze gehelen.

De morele oriëntatie betreft hierbij de authenticiteitsethiek en de levenskunst; de (her)verbinding van het individu met zichzelf vormt het uitgangspunt aan de hand waarvan het leven geleefd dient te worden, aan de hand waarvan contact met anderen en de wereld vormgegeven dient te worden. In deze subparagraaf zal ik ten eerste ingaan op de manier waarop de maatgevende waarde van authenticiteit, bij Open Up op levensbeschouwelijke niveau inherent verbonden wordt met de waarde verbinding. Ten tweede zal ik ingaan op de rol die persoonlijke contacten en groepsprocessen spelen op het festival, in het ondersteunen en stimuleren van de individuele ontwikkeling richting eigenheid-in-verbinding.

Zo binnen zo buiten

Dat het individu bij de verschillende vormen van spiritualiteit bij Open Up als moreel centrum verschijnt, hangt nauw samen met het feit dat in veel gevallen het individu in de kern als sacraal centrum gezien wordt. Iedereen (en alles) is in de kern wezenlijk transcendent. En omdat de transcendente bron wordt gezien als een alomvattend geheel, betekent dit dat het individu in de kern verbonden is met alles en iedereen. Deze transcendente kern van het individu vormt de bron, aan de hand waarvan het individu middels de afstemming op deze unieke verbinding met het transcendente geheel, leiding kan ontvangen over de richting van diens leven. In de afstemming op deze innerlijke kern, ontvouwt zich het unieke pad van een individu, dat leidt naar de verwezenlijking van diens hoogste potentieel – de expressie van diens ware zelf in de wereld. Door de opvatting dat het zelf in de kern transcendent van aard is, wordt met het morele ideaal van authenticiteit niet alleen het zelf gediend, maar tevens het geheel – en dus alle anderen. Omdat we in de kern allemaal verbonden zijn in een geheel dat de verschillen

---

31 Gevonden op 21 juni 2011 op www.komtotjezelf.com/tien-geboden-voor-zelfliefde.html

32 Gevonden op 12 januari 2011 http://www.unitedpositivity.org/nl_oud/workshops/?docid=667

33 Gevonden op 25 september 2010 op www.unitedpositivity.nl

overstijgt, is de individuele keuze voor zichzelf, op het diepste niveau nooit tegen een ander. Dit aangezien de ander hierdoor geïnspireerd kan worden zich ook af te stemmen op diens unieke verbinding met de transcendente bron – wat het contact met zichzelf zou verdiepen en zo de relatie.

Omdat de innerlijke afstemming op de (eigen) bron zowel de ontwikkeling van het zelf als het geheel dient, zorgt deze innerlijke afstemming voor een uiterlijke balans. De gnostische stelling 'zo binnen, zo buiten, zo boven zo beneden' lijkt hier van toepassing te zijn. In de vormen van spiritualiteit zoals deze bij Open Up naar voren komen, wordt hier op levensbeschouwelijke niveau een brug geslagen tussen het persoonlijke, individuele domein en het sociale, maatschappelijke domein. Een specifiek onderzoek naar de verbinding van het persoonlijke domein met het maatschappelijke, komt vanwege het gebrek aan ruimte en tijd in dit afstudeeronderzoek helaas te vervallen. Voor hier is het inzicht afdoende dat het in contact staan met zichzelf, de basis vormt voor contact met anderen en het handelen in de wereld; je kunt pas werkelijk contact met anderen maken als je in contact staat met jezelf, is een algemene opvatting. Vandaar dat de verbinding met zichzelf een belangrijke plek inneemt in de verschillende werkvormen bij Open Up.

De verbinding met grotere gehelen

Deze existentiële en morele ontwikkeling van het individu richting authenticiteit en levenskunst, gebeurt echter evenwel in veel gevallen in een sociale context waarin contact en de verbinding met de groep een belangrijk onderdeel vormen van de individuele ontplooiing. In de werkvormen staat dus naast de verbinding van het individu met zichzelf, de verbinding met anderen en grotere gehelen centraal. In de eerste plaats betreft het hier de specifieke groep, maar ook de verbinding met de 'gemeenschap' Open Up, de mensheid, de aarde en natuurlijk het transcendente geheel komen veel voor.

De verbinding met zichzelf, anderen en grotere gehelen vormen een belangrijk aspect van de rituelen en ceremonies, die bij Open Up een belangrijke plaats hebben. Het festival wordt geopend en afgesloten met een ritueel, zowel voor deelnemers als voor cocreators. Het individuele aspect komt naar voren in de bezinning die gevraagd wordt aan het individu in het openingsritueel, op de intentie voor het festival; de vraag wat het individu wil ervaren, leren of bijdragen. In het afsluitingsritueel staat de bezinning wederom centraal, maar dit keer in het teken van dankbaarheid en de vraag wat de persoon mee terug wil nemen naar de wereld. In beide gevallen wordt het individu uitgenodigd om zijn plaats in te nemen, op het festival respectievelijk in de maatschappij, om de eigen weg te volgen: 'Het gaat over echtheid en over opstaan voor je waarheid...'. Daarin wordt echter ook elke keer de brug geslagen naar de verbinding. Het citaat vervolgt: 'Elk moment dat je jouw hoogste waarheid in verbinding brengt, ontstaat er een avontuur met een onvoorspelbare uitkomst.'³⁴ Deze verbinding van authenticiteit met verbinding en gemeenschap, vormt de kern van Open Up. In de rituelen wordt hier exemplarisch vorm aan gegeven.

In de rituelen of ceremonies worden individuen uitgenodigd zich te verbinden met het geheel, en zichzelf in te brengen in de structuur van het collectief. Er wordt een ruimte geschapen, waar individuen de eigen betekenisgeving vorm kunnen geven aan de hand van de collectieve betekenisgeving. De collectieve betekenisgeving geschiedt aan de hand van een verhaal dat verteld wordt door de ceremoniemeester, die hierin gebruikmaakt van specifieke symbolen en artefacten. Deelnemers worden uitgenodigd om hun eigen betekenisgevende intentie bij te dragen en deze te verankeren in een fysieke rituele handeling. In deze symbolische daad wordt

---

34 Gevonden op 25 september 2010 op www.unitedpositivity.nl

het individu verbonden met het geheel. Tegelijk wordt benadrukt dat in de gebundelde individuele bijdragen, tevens het geheel of de 'gemeenschap' gevormd wordt. Het gemeenschapsgevoel wordt in de rituelen eveneens gestimuleerd door de lichamelijke en interactieve vormgeving; het staan in een kring, dicht bij elkaar, handen vasthouden, in een lange rij met de groep slingerende bewegingen door de ruimte maken, zodat individuen de mogelijkheid hebben elkaar te ontmoeten etc. Hierdoor worden afwisselende gevoelens van gezamenlijkheid opgeroepen wat de gemeenschapsband versterkt. Grotere gehelen waarmee in de rituelen verbinding gemaakt wordt, zijn bijvoorbeeld de aarde, de mensheid, de maatschappij en het transcendente Geheel. De verbinding met grotere gehelen wil ik verder behandelen in het kader van de zweethutceremonies die het gehele festival door gehouden worden.

De zweethut bij Open Up wordt gegeven door Michael Steinau, al eerder aangehaald in de vorige paragraaf. De zweethutceremonie stamt uit het shamanisme en komt over de hele wereld voor in vele tradities. Michael en zijn twee metgezellen Marco en Christine, geven de ceremonie vorm volgens een traditioneel indiaanse wijze in de lijn van Archie Fire Lane Deer, spiritueel leider van de Lakota indianen. Michael stelt dat de zweethutceremonie een 'reinigingsceremonie' is, waarin lichaam, 'mind' en 'Spirit' betrokken worden. De zweethut is bij uitstek een ritueel om de verbinding te vieren stelt hij, 'de verbinding met al wat is en precies ook hoe het is'.³⁵ Het dagelijkse zelf staat minder op de voorgrond in de zweethut, stelt hij. Door plaats te nemen in het tijdloze nu en de verbinding met 'Al Wat Is' of Spirit te maken, ontstaat een gevoel van dankbaarheid.

Dankbaarheid en respect voor de aarde vormt een belangrijk element in de ceremonie. Het is de aarde met haar elementen die voor de reiniging zorgt. Het vuur van de stenen, het water van de stoom, de koele aarde van de grond en de lucht van buiten die binnenkomt als de deur tussen de ronden opengaat. Voordat de groepsleden de zweethut betreden, lopen zij rond de hut en getuigen hun respect aan de vier windrichtingen. In de hut zitten de groepsleden, veelal mannen of vrouwen, schouder aan schouder op de grond, rond de plek waar de stenen komen te liggen. Als alle leden binnen zijn, worden de stenen één voor één binnengebracht door de 'firekeeper', die veelal van de tegenovergestelde sekse is als de groepsleden. De stenen worden met respect onthaald door de eensluidende welkomstgroet van de groepsleden: 'Aho Mitakuye Oyasin'. Als alle stenen binnen zijn gaat de deur dicht en is het donker. Het wordt dan snel benauwd vanwege de stoom die ontstaat doordat de ceremoniemeester water op de gloeiend hete stenen werpt. De ceremonie bestaat uit vier ronden, die elk in een ander teken staan en waarin stilte, zingen, drummen en gebeden elkaar afwisselen.

Aho Mitakuye Oyasin is de naam en de eerste regel van een traditioneel Lakota Sioux gebed. Het komt in veel gebeden en liederen als refrein terug en wordt door alle Noord-Amerikaanse indianenstammen gebruikt en gerespecteerd. Letterlijk wordt het vertaald als 'we are all related'.³⁶ Het geeft de overtuiging weer die voortkomt in veel indiaanse levensbeschouwelijke tradities, dat 'alles verbonden is'. Het gedicht wordt geopend met 'All my relations. I honor you in this circle of life with me today. I am grateful for this opportunity to acknowledge you in this prayer....' Vervolgens wordt de Schepper bedankt, het mineralen-, planten- en dierenrijk, de mensheid, het reik van de Spirit en tot slot de 'Four Winds of Change and Growth'. Dan wordt het gedicht afgesloten met 'You are all my relations, my relatives, without whom I would not live. We are in the circle of life together, co-existing, co-dependent, co-creating our destiny. One, not more important than the other. One nation evolving from the other and yet each dependent upon the one above and the one below. All of us a part of the Great Mystery. Thank

---

35 Gevonden op 21 juni 2011 op <http://www.unitedpositivity.nl/workshops/?docid=503>

36 Gevonden op 21 juni 2011 op http://en.wikipedia.org/wiki/Mitakuye_Oyasin

you for this Life.’³⁷

Naast dat het in z'n geheel in de traditionele taal gezongen wordt in de zweethutceremonie, wordt de zin ‘Aho Mitakuye Oyasin veelal ter afsluiting van andere gebeden gebruikt. Zo ook in de korte ‘persoonlijke’ gebeden, die in bepaalde fasen van de ceremonie geuit worden door de deelnemers. De manier waarop deze persoonlijke gebeden geuit worden, hangt nauw samen met de strekking van het gedicht. De Schepping wordt namelijk om steun en hulp gevraagd, niet voor de persoon zelf, maar voor ‘hen die het nodig hebben en voor dat wat om heling vraagt’, stelt Michael.³⁸ De gebeden worden eveneens in het meervoud geuit. De persoon die het gebed uit, kan natuurlijk onderdeel uitmaken van het geheel waarvoor hij bidt, en zo wordt het individu eveneens betrokken. In de persoonlijke gebeden wordt zo de beleefde verbinding van het individu, met grotere gehelen bevorderd. Hierin wordt op persoonlijke en praktische wijze het levensbeschouwelijk inzicht ge(re)constreerd, dat het individu verbonden is met grotere gehelen. Het bewust verbinding maken met grotere gehelen, kan individuen de ervaring van gemeenschappelijkheid geven, waaraan zij steun en kracht ontleen.

Naast de verbinding die het individu in de gebeden met grotere gehelen maakt, en de verbinding met de grotere gehelen van de aarde en Spirit die in de ceremonie centraal staan, is de verbinding met de groep - en vanwege de overwegend gescheiden man-vrouw groepen, daarmee gezegd zijnde met de sekse - van belang. In de zweethutceremonie wordt de verbinding tussen de mannen en de vrouwen gestimuleerd, en worden de deelnemers herinnerd aan hun broederschap en zusterschap. Doordat men samen de ontbering ondergaat van de moeilijk te verdragen hitte, en elkaar hierin steunt en kracht geeft, ontstaat een verbondenheid die letterlijk door vuur gesmeed is. Mannen die met elkaar een zweethutceremonie doen, zijn voor altijd broeders stelt Michael aan het einde van het ritueel. Aan het einde gaan de groepsleden één voor één de hut uit en omhelzen elkaar. De ceremonie wordt afgesloten met een deelronde.

Het individu en de groep

Zoals in de deze en vorige paragraaf naar voren is gekomen, staat in de spiritualiteit bij Open Up de autonomie en eigen verantwoordelijkheid van het individu centraal. De verhouding van het individu tot zichzelf wordt gezien als basis voor de verhouding tot anderen en de wereld. Dat dit niet betekent dat het individu als eiland gezien wordt of ontaardt in egocentrisme, is ook duidelijk geworden met de belichting van de gelijktijdige nadruk op de verbinding die er op het festival is. Hier wil ik nu laten zien dat naast de nadruk die ligt op het contact met de innerlijke kern als basis voor het contact met de buitenwereld, het ook juist de groepsprocessen zijn die de expressie van authenticiteit stimuleren, door het individu hierin te ondersteunen en inspireren.

De spirituele of persoonlijke ontwikkeling die door de workshops op het festival wordt gestimuleerd, staat in het teken van heling of transformatie. De relatie met anderen vormt hierin een belangrijke katalysator voor persoonlijke ontwikkeling richting de verwezenlijking van het innerlijke potentieel. Individuen worden in de groepen uitgenodigd zichzelf te onderzoeken en uit te drukken, om door de reflectie en steun van de contacten in de groep, zichzelf te leren zien, accepteren en uiten. Een belangrijk terugkerend element hierin vormt de nadruk op veiligheid, die naar voren komt in verschillende groepsvormen – vooral in degene waar sprake is van expressie en intimiteit met anderen. Er wordt rekening gehouden met de pijn en kwetsbaarheid die ervaren kan worden in groepsprocessen. Hiervoor wordt veelvuldig benadrukt dat het creëren van een veilige ruimte in de groep belangrijk is.

In deze veilige ruimte kunnen mensen vertrouwen ervaren in hun groepsgenoten en de

---

³⁷ Ibidem

³⁸ Gevonden op 21 juni 2011 op <http://www.unitedpositivity.nl/workshops/?docid=503>

begeleider, zodat zij eerder geneigd zijn zich te openen naar elkaar. Deze opening is iets wat gewenst is voor het tot stand brengen van het contact en de verdieping van de verbinding. Dit komt sterk tot uitdrukking in de naam en ondertitel van het festival: 'Open Up: deepening the connection'.³⁹ De website van Open Up laat er geen twijfel over bestaan dat de openheid positief gewaardeerd wordt: 'Een aantal dagen aandacht aan jezelf en anderen besteden in een open sfeer is het beste wat er kan gebeuren in een mensenleven'. En in het verlengde daarvan liggen de vele referenties aan het open hart. Het festival is bedoeld voor mensen die met een open hart willen leven stelt de website. De openheid van het individu komt hierin naar voren als een voorwaarde voor verbinding, eveneens als een gevolg van verbinding. 'Door in verbinding met elkaar te leven ontstaat er magie en worden harten geopend.'⁴⁰

De veilige ruimte waarin alles geaccepteerd wordt, alles 'er mag zijn', lijkt de basis te vormen voor het openen van het hart en het tot stand komen van de verbinding. Dit lijkt bevestigd te worden door het openingslied dat ingestudeerd is door de cocreators, en dat is toegezongen aan de deelnemers, terwijl zij door een 'lovetunnel' liepen van tegenover elkaar opgestelde cocreators.

The wolf inside

You're welcome here
all that's UP there in you
is welcome here
every smile - every tear

You're welcome here
even the wolf inside
is welcome here
Let us be clear

Let the wolf - let the wolf - inside of you
take you home, yeah show you the way
to the core, deep inside us
where there's nothing left to say

Let the wolf - let the wolf - inside of you
take your hand, yeah come on and play
Deepening the connection - we are one anyway

Ahoo, Ahoo, Ahoo, Ahoo, Ahoo - Oh let's play
Ahoo, Ahoo, Ahoo, Ahoo, Ahoo - One anyway!⁴¹

In de tekst van het lied komt duidelijk de veilige ruimte naar voren waarin alles 'welkom is' – zelfs de wolf van pijn, ellende of 'negativiteit'. In de songtekst wordt het vertrouwen geuit dat het juist deze moeilijke, over het algemeen onderwerp van veroordeling en verdringing zijnde onderwerpen zijn, die je in verbinding kunnen brengen met de transcendente bron, diep in jezelf. En dat de wolf je op die manier terug kan brengen naar jezelf en de verbinding met anderen kan verdiepen. Op Open Up wordt dus symbolisch en praktisch een ruimte gecreëerd waarin alles er mag zijn, wat de basis vormt voor de opening van het hart naar anderen en een diepe verbinding.

---

39 Gevonden op 26 september 2011 op www.unitedpositivity.nl

40 Ibidem

41 Het openingslied van Open Up is geschreven en gecomponeerd door Martine Boersma:
<http://www.heartsinging.nl/>

Dit tegen de achtergrond van de overtuiging dat iedereen één is, oftewel, met dezelfde dingen te kampen heeft.

Het 'jezelf inbrengen' in het delen van persoonlijke ervaringen, reflecties op het eigen leerproces, het 'aangaan' van contacten en uitdagingen of andersoortige expressie, wordt beschouwd als een teken van positieve ontwikkeling. Om de voorwaarden te scheppen waarin mensen zich kunnen openen en verbinden, wordt er in de groepen aandacht besteed aan het creëren van een basis van vertrouwen. Een belangrijk uitgangspunt hierbij vormt het idee dat niets hoeft en je altijd zelf bepaalt hoe ver je wilt gaan en wat je wilt laten zien. In de introductie van de cursus 'Strip je vrij' waar Marian van Noort één van de begeleiders is, wordt dit mooi geïllustreerd: 'De niet-intimiderende stijl van de workshop helpt je om jouw remmingen te overwinnen en voedt je zelfvertrouwen en zelf-expressie. Wij zorgen voor een veilige en prettige sfeer waar je je door gedragen voelt en waarin er absoluut geen sprake is van competitie. Jij blijft altijd de baas; je stript letterlijk en figuurlijk alleen de lagen die jij wilt.'⁴²

Hierin komt zowel de opvatting naar voren dat het goed is (voor je zelfvertrouwen) om je remmingen te overwinnen en jezelf 'bloot te geven', als de eigen regie die hierin uiteindelijk bepalend is. Het uitgangspunt van de eigen regie of de individuele keuzevrijheid gaat hand in hand met de acceptatie van mensen zoals ze zijn en waar ze staan in hun ontwikkeling. Dit vormt een sterke onderliggende waarde die in de verschillende expressies van spiritualiteit bij Open Up valt waar te nemen. Dit kan in het ruimere kader geplaatst worden van de levensbeschouwelijke opvatting dat iedereen zijn eigen weg heeft te gaan en dat dit goed is zoals het is; ontwikkeling is geen wedstrijd, er kan geen sprake zijn van prestatie en competitie. In bovenstaand citaat van 'Strip je vrij' wordt dit krachtig tot uitdrukking gebracht, doordat een sterk accent gelegd wordt op de veilige ruimte, die direct gerelateerd wordt aan een omgeving waarin de vrouwen zich ondersteund weten door de andere vrouwen in de groep - in plaats van dat er sprake is van competitie tussen de vrouwen.

Deze nadruk op de steun voor elkaar in plaats van de competitie met elkaar, wordt op het festival in z'n geheel weerspiegeld. Concurrentie en prestatie worden eerder beschouwd als belemmering voor de persoonlijke ontwikkeling dan als bevordering. De werkvormen waarin individuen uitgenodigd en soms uitgedaagd worden om diens innerlijk potentieel te ontwikkelen en expressie te geven aan diens kwetsbaarheid, werken altijd met een basis van gelijkwaardigheid en vertrouwen. Het gaat er veeleer om elkaars kracht te spiegelen, waardoor het individu zich gesteund voelt en diens ontwikkeling bekrachtigd wordt. Dit gebeurt bijvoorbeeld door samen een uitdaging aan te gaan, tegelijk of één voor één. Doordat alle groepsleden de ervaring van het zichzelf laten zien ondergaan, met de daarbij komende spanningen en kwetsbaarheden, wordt de betrokkenheid bij elkaar vergroot. De herkenning van en identificatie met elkaar wordt groter, en dit zorgt voor een sterkere groepsband en de ruimte om in plaats van in competitie met elkaar te zijn, elkaar te steunen en inspireren in ieders zoektocht het eigen potentieel te verwezenlijken.

Hierin komt een belangrijk element naar voren dat ten grondslag lijkt te liggen aan de nadruk op het zelf, de autonomie en de ontwikkeling van het innerlijk potentieel, zowel als aan de acceptatie, steun en veiligheid die zo belangrijk is in de groepen. Het betreft het reeds genoemde, gedeelde bewustzijn van de kwetsbaarheid en pijn die ligt op menselijke relaties en het verschijnen als individu. De nadruk die ligt op eigenheid en het verwezenlijken van het eigen potentieel, lijkt een reactie op de maatschappelijke dynamiek van presteren, concurreren en produceren waar individuen in opgroeien en wat hun ontwikkeling in een bepaald stramien drukt. In het volgende hoofdstuk zal ik nader analyseren hoe de spirituele nadruk op

---

42 Gevonden op 21 juni op www.stripjevrij.nl

authenticiteit, zich verhoudt tot de nadruk op authenticiteit en individualiteit die in de westerse samenleving in z'n geheel te beluisteren valt. Hier wil ik slechts waarnemen dat de sterke betrokkenheid op het ontdekken en ontwikkelen van de eigen aard van het individu, zich 'kritisch' lijkt te verhouden tot een maatschappelijke situatie, waarin deze eigenheid niet geaccepteerd wordt of de kans krijgt zich te ontwikkelen.

Charlotte Norell haar cursus voor vrouwen 'Woman's way', geeft hier een illustratie van: 'Today most women are driven by doing. To perform and always be good has become a trap for women and many are exhausted and at the same time KNOWING they long for another way, but not knowing HOW to change it. Women's Way is about coming home to yourself again. Here you are allowed to evolve and grow into your own inner integrity, stand in your self-esteem and find your power from inside and out instead of the other way around.'⁴³ Charlotte geeft ook aan dat het traject een uitdaging zal vormen voor de vrouwen, omdat zij oude overtuigingen over zichzelf onder ogen zullen komen en barrières die hen beperken zullen overschrijden.

Dit groeiproces zal echter vergemakkelijkt worden omdat het zal plaatsvinden in een 'safe and allowing atmosphere'. 'In an atmosphere of trust and sisterhood with other women, we support each other to shine and flower as women'.⁴⁴ In het citaat komen zowel de nadruk op de eigenheid en de autonomie (find your power from inside) en de nadruk op de veiligheid, steun en sfeer van acceptatie naar voren. Het woord 'allowing' dat Charlotte tweemaal gebruikt in relatie tot het ontdekken en ontwikkelen van de eigen binnenwereld, is veelzeggend over de atmosfeer van het dagelijks leven dat Charlotte in het eerste deel beschrijft. In het dagelijks leven is er geen ruimte voor vrouwen om werkelijk zichzelf te zijn; het presteren als bron van erkenning werkt uitputtend en doet ze verlangen naar een andere manier, stelt zij. Charlotte biedt met de training vrouwen de mogelijkheid om in contact te komen met een diepere laag in zichzelf, om zo de erkenning van hun identiteit van binnenuit in plaats van buitenaf (door prestaties) te bevestigen. Authenticiteit verschijnt hier dus als zelf-erkenning.

Dit laatste is veelzeggend omdat het de vinger op de zere plek lijkt te leggen; de onderliggende reden voor de tweeledige nadruk op zelfontplooiing en ondersteuning, vormt een verondersteld gebrek aan zelfwaardering, zelfvertrouwen of eigenwaarde. In het volgende citaat van Willemijn Besems wordt dit geïllustreerd, doordat expliciet het verband wordt gelegd tussen de veilige ruimte in de groep en de ruimte die het individu zichzelf toestaat om zichzelf te zijn. Willemijn stelt met betrekking tot één van haar workshops, dat een belangrijke voorwaarde is 'dat we een sfeer van veiligheid scheppen voor elkaar en dat je *jezelf de ruimte geeft* om uitleg of vragen te stellen. (...) Voor mij is het uitgangspunt een sfeer scheppen waar in alles welkom is. Als er gevoelens van verdriet, pijn of verzet komen *dan mag je daar uiting aan geven* door in de groep dit te delen. *Neem de vrijheid jezelf te zijn* en te omarmen wat je voelt.'⁴⁵ (mijn cursivering) De toonzetting van het stuk wijst erop dat er een sterke notie heerst van de kwetsbaarheid en het onvermogen van mensen op het gebied van authenticiteit en verbinding – om ruimte te creëren voor zichzelf in een groep om zich vrij te voelen, de eigen behoeften aan te geven en grenzen af te bakenen. Het ontdekken en ontwikkelen van de intieme eigenheid in verbinding met anderen, lijkt voor mensen gepaard te gaan met veel kwetsbaarheid.

De manier waarop de kernwaarden authenticiteit en verbinding op het festival worden vormgegeven, lijkt voort te komen uit een kritisch-reflectieve verhouding tot de manier waarop identiteit en verbondenheid in de samenleving tot stand komen. De onvoorwaardelijke erkenning van mensen hun uniciteit die met de steunende atmosfeer in de groep wordt gecommuniceerd,

---

43 Gevonden op 21 juni 2011 op www.charlottenorell.com/p/womens-way.html

44 Ibidem

45 Gevonden op 21 juni 2011 op www.mediumschap.com/workshops.php

lijkt gericht op het overschrijven van de conditioneringen van de samenleving dat respect verdiend moet worden en dat erkenning en waardering afhankelijk zijn van prestaties in een voortdurende concurrentiestrijd – waarin de wereld opgedeeld wordt in winners en verliezers en voortdurend het gevaar dreigt aan het kortste eind te trekken en zo ‘gezichtsverlies’ te leiden. In zo’n omgeving is geen ruimte voor eigenheid buiten de heersende normen om; wat impliceert dat kwetsbaarheid laten zien uit den boze is, aangezien dit de kans op ‘succes’ verkleint en hiermee ook de maatschappelijke erkenning van de persoonlijke identiteit. In de manier waarop de kernwaarden authenticiteit en verbinding op het festival worden vormgegeven, lijkt het juist te gaan om het durven tonen van kwetsbaarheid; jezelf werkelijk in je eigenheid laten zien, met al je ‘beperkingen’ en ‘onzekerheden’. In het licht van de maatschappelijke premie op autonomie, kracht en onkwetsbaarheid, is het laten zien van de intieme eigenheid kwetsbaar en wordt de nadruk op veiligheid in de groep begrijpelijk.

Het spanningsveld tussen de maatschappelijke prestatie- en concurrentiestrijd en de onderdrukte kwetsbaarheid, lijkt de ondergrond te vormen van de volgende vraag van het bestuur op de website: ‘Hoe komen we tot een harmonieuze en moeiteloze samenwerking zonder jezelf weg te cijferen of een ander te manipuleren?’ Het festival vormt een niet-competitieve, steunende omgeving, die maakt dat er een ruimte ontstaat waarin erkenning niet afgedwongen hoeft te worden door prestaties en concurrentie, maar vrijwillig geschonken wordt. De zelfontwikkeling die in de groepen gestimuleerd wordt, is gefundeerd in het inzicht dat iedereen uniek is en erkenning verdient. De niet-competitieve vormgeving van de workshops, geven het individu de ervaring dat waardering niet bevochten hoeft te worden ten koste van anderen, maar juist in wederzijdse erkenning beleefd kan worden. De acceptatie en steun die in de groepen gecultiveerd worden, maken dat deze kwaliteiten in het individu geactiveerd worden, waardoor deze zichzelf en anderen ook makkelijker kan gaan accepteren en steunen. Deze acceptatie en steun voor zichzelf en anderen, vormt het uitgangspunt voor de ontwikkeling van de persoonlijke potentie.

De centrale werkvorm op het festival voor het oefenen van openheid, vertrouwen en acceptatie, is de sharingcircle. Tijdens de dagelijkse sharing krijgt iedere persoon in de groep, om de beurt de ruimte om naar eigen verlangens diens ervaringen te delen of anderszins gebruik te maken van diens tijd. De groepsleden stellen zich hierin dienstbaar op richting degene die aan de beurt is, en zijn in de regel stil en met hun aandacht bij de spreker. Omdat de groepsleden niet op elkaar reageren en de spreker alleen maar ontvangen met hun volledige aandacht, wordt er een sfeer gecreëerd waarin de veiligheid optimaal is. De structuur van de werkvorm zorgt voor een sociale ruimte waarin het individu onvoorwaardelijke erkenning kan genieten en uitgenodigd wordt om volledig zichzelf te zijn – los van de meningen, opvattingen en oordelen van anderen. Omdat in de werkvorm evident is dat iedereen zijn eigen beleving en beschouwing heeft en dat deze allemaal even ‘waar’ zijn, hoeft en kan de erkenning van de eigen identiteit niet meer bevestigd worden door competitie met anderen. De nadruk ligt op het leerproces dat ieder individu voor zichzelf meemaakt. Dit is uniek en kan daarom geen onderdeel worden van een concurrentiestrijd. De een diens uniciteit kan nooit iets af doen of winnen in de vergelijking met een anders uniciteit. Er wordt een vrije ruimte gecreëerd, waarin het individu de mogelijkheid krijgt zich volledig erkend en geaccepteerd te voelen, en zichzelf vrij van uiterlijke druk of beperking kan onderzoeken en manifesteren.

Centraal staat het uitgangspunt dat niets hoeft en alles er mag zijn. Juist doordat de onvoorwaardelijke erkenning in de structuur van de oefening verankerd ligt, wordt er een reflectief proces op gang gebracht, waarin individuen in staat worden gesteld zich meer bewust te worden van zichzelf. De andere groepsleden vormen door hun inhoudsloze, maar aandachtige aanwezigheid, een heldere spiegel voor het individu waarin deze de eigen identificaties en projecties kan gaan zien. ‘Onze visie is dat we elkaars leraar zijn. In sharing komt alle wijsheid

vanzelf boven'⁴⁶, staat op de website van het festival. In de vrijwillige erkenning die in het sociaal contact in stilte wordt gecommuniceerd, kunnen alle belemmeringen die het individu ervaart om zich te ontspannen in de 'eigen ruimte', namelijk eenvoudig ontmaskerd worden als voortkomend uit het eigen innerlijk.

In de sharing wordt op exemplarische wijze vormgegeven aan de kern van het festival eigenheid-in-verbinding. Het gaat hier uiteindelijk om de (her)verbinding met de transcendente bron: 'Wanneer je ervaart dat alles er al is kun je stoppen met zoeken en ontspannen. In deze rust ontstaat de ware verbinding en authenticiteit.'⁴⁷ De ruimte van onvoorwaardelijke erkenning die in de sharing gecreëerd wordt, kan opgevat worden als katalysator voor de onvoorwaardelijke erkenning van het individu voor zichzelf - hetgeen wezenlijk is voor de transcendentie zoals deze op het festival tot uitdrukking komt. De sharing biedt zo gezien mensen de mogelijkheid, om de vanzelfsprekendheid van de eigen ruimte te gaan ervaren – de ervaring dat de eigen beleving of de persoonlijke eigenheid altijd al onomstreden is. Dat hier nooit wezenlijk wat op afgedongen kan worden door een ander en dat deze daarom nooit verdedigd of bevochten hoeft te worden, maar juist in gezamenlijkheid beleefd kan worden.

---

46 Gevonden op 26 september 2010 op <http://www.unitedpositivity.nl/?language=NL>

47 Ibidem

3 In Eenheid verbonden: het holisme kritisch bekeken

Inleiding

In dit hoofdstuk zal ik kijken of de horizon van transcendente waarden die naar voren komt bij het spirituele festival Open Up, en de manier waarop deze in concrete praktijken wordt ge(re)construeerd, voldoet aan de criteria voor een postmoderne zingeving en moraliteit zoals Kunneman deze opstelt. Dit betekent dat ik ga onderzoeken of de oriënterende en maatgevende verhalen, beelden en waarden en de manier waarop deze op het festival worden vormgegeven, voldoen aan de criteria voor horizontale transcendentie en diepe autonomie. Ik zal dit doen in drie opeenvolgende paragrafen. Paragraaf 3.1: Kunneman stelt dat geen enkele traditie onfeilbaar is en dat individuen de ruimte dienen te krijgen mede vorm en inhoud te geven aan de transcendente horizon. Daarom is de vraag of Open Up voorbijgaat aan de traditionele verankering van de zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming in absoluut bindende, onfeilbare, exclusieve vormen van zingeving en moraal. Positief geformuleerd betekent dit dat ik in deze paragraaf zal beoordelen of er bij Open Up ruimte is voor de leerzame wrijving tussen een verscheidenheid aan levensbeschouwelijke perspectieven, waarin de persoonlijke zingeving het uitgangspunt vormt. In paragraaf 3.2 gaat het om de inhoudelijke vraag of de horizon van transcendente waarden bij Open Up voorbijgaat aan het existentieel en moreel arme script van de moderniteit, waarin rationaliteit en controle, presteren, concurreren en consumeren de oriëntatie vormen. De vraag is of bij Open Up voorbij wordt gegaan aan het moreel relativisme dat voortkomt uit het centraal staan van de waarde autonomie; wordt de persoonlijke autonomie op zo'n manier ingevuld dat het de morele betrokkenheid bij anderen en een groter geheel includeert? In paragraaf 3.3 zal ik uitvoerig ingaan op de notie van het transcendente zoals dat in het discours van Open Up naar voren komt in het teken van *Eenheid*, en kijken hoe deze zich verhoudt tot Kunneman's horizon van transcendente waarden in het teken van *alteriteit*.

3.1 Postmodernisering van levensbeschouwing: alteriteit bij Open Up

Voor een goede vergelijking van Kunneman's horizon van transcendente waarden in het teken van alteriteit, tot de opvattingen omtrent transcendentie in het teken van eenheid bij Open Up, begin ik in deze paragraaf met een sociologische analyse van de manier waarop de zingevingsprocessen bij Open Up vormgegeven worden. Aan de hand van vier criteria die Kunneman onderscheidt, zal ik beoordelen of er gesproken kan worden van een postmoderne horizon van transcendente waarden. De vraag is of er sprake is van een horizon van transcendente waarden en of deze voorbijgaat aan de 'dubbele druk tot verabsolutering', die normalisering en uitsluiting tot gevolg hebben. In essentie gaat het om de vraag of bij Open Up voorbij wordt gegaan aan de traditionele verankering van de zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming in absoluut bindende, onfeilbare, exclusieve vormen van zingeving en moraal en ruimte aanwezig is voor pluraliteit en individuele bijzonderheid.

Dit zal ik gaan onderzoeken aan de hand van de metafoer die Kunneman geeft van de postmoderne horizon van transcendente waarden als een *onbegrensde* of *oneindige ruimte*. Kunneman stelt dat de horizon van transcendente waarden niet beschouwd dient te worden als de afbakening van een eindige ruimte - waarin de transcendente waarden een omvattende visie op het menselijk bestaan geven. In plaats daarvan wil hij met de metafoer van de *horizon* de aandacht richten op de open, meervoudige, overstijgende en daarmee *dubbelzinnige* aard van transcendente waarden. In een postmoderne moraliteit dient de horizon van transcendente waarden begrepen te worden als een overgangsgebied naar een onbegrensde ruimte stelt hij, waarin menselijke zingevingsprocessen steeds opnieuw worden gearticuleerd en verbeeldt, in een in principe oneindig aantal figuraties. De horizon van transcendente waarden kan nooit volledig bezet worden, omdat zij de representatie vormt van de pluraliteit die menselijke zingeving eigen

is. De paradox die transcendente waarden eigen is, betreft volgens Kunneman dat zij enkel op kunnen lichten in een *specifieke* transcendent horizon, in de specifieke (culturele) verbeeldingen van hetgeen mensen ten diepste inspireert en verbindt, en dat tegelijk met elke specifieke invulling de onbegrenstheid van deze ruimte in principe geweld aan wordt gedaan, aangezien het zicht op de onbegrenstheid van de ruimte aan het oog wordt onttrokken. Iedere specifieke articulatie van een transcendent horizon, vormt dus een overgangsgebied naar een onbegrensde ruimte, die zij tegelijkertijd opent en inperkt. (2001: 74)

Hierin komen het in hoofdstuk één besproken *hermeneutische* en *postmoderne inzicht* naar voren. De transcendent horizon van een specifieke cultuur is weliswaar lokaal ingebed, het oriënterend en maatgevend vermogen dat uitgaat van deze horizon maakt dat de inzichten die daarin naar voren komen een algemene betekenis in zich dragen voor mensen; 'De horizon van maatgevende waarden die daarin oplicht, stelt hen in staat om hun leven en hun lot te duiden en een leefbaar antwoord te ontwikkelen op de trage vragen waarmee zij worden geconfronteerd en inspireert hen tot vormen van morele betrokkenheid.' (2001: 78) Kunneman stelt dat juist vanwege het zingevende en verbindende vermogen dat transcendent waarden hebben voor mensen, mensen er algemene geldigheid aan toeschrijven. Je zou kunnen zeggen dat het een zinvolle verhouding mogelijk maakt van individuen tot zichzelf en anderen, door hen op te nemen in een groter geheel. De kritische kanttekening die Kunneman maakt aan de hand van de postmoderne inzichten, is dat dergelijke algemeen geldige zingevingen, een dergelijk 'gevoel voor het geheel', altijd een achterkant heeft, 'die zich voelbaar maakt wanneer deze transcendent waarden in verticale zin als onontkoombaar of absoluut bindend worden opgelegd en daarmee ook een normaliserende en uitsluitende functie gaan vervullen.' (2011: 74)

Om te vermijden dat de horizon van transcendent waarden van specifieke culturen een normaliserende of uitsluitende functie gaat vervullen, dient de traditionele absolute verankering, getransformeerd te worden naar een postmoderne intersubjectieve verankering. De drie kenmerken van een postmodern vormgegeven horizon van transcendent waarden betreffen: de ruimte voor ervaren alteriteit, de pluraliteit aan levensbeschouwelijke perspectieven en de historische inbedding en verwijzing naar een open toekomst. Het transcendent karakter van de postmoderne horizon dat Kunneman met deze criteria wil onderschrijven en zeker stellen, komt er in het kort op neer dat de transcendent horizon weliswaar een algemene betekenis heeft, zij nooit alles omvattend of absoluut geldig is, omdat zij fundamenteel open en oneindig is en dus elke specifieke invulling ervan *overstijgt*. De betekenis van de drie criteria zal duidelijker worden in de specifieke behandeling ervan gedurende dit hoofdstuk.

In de studie van de websites van de verschillende workshopgevers, komt naar voren dat er bij Open Up veelvuldig gebruik wordt gemaakt van oude tradities en hun levensbeschouwelijke (metafysische) concepten, verhalen, beelden en technieken. Deze traditionele kaders worden door mensen echter verbonden met moderne inzichten toegesneden op het hedendaagse individu in de moderne samenleving. 'We use skills perfected over centuries, yet we are committed to being fully connected now, to our time.'⁴⁸ Dit komt tot uitdrukking in de combinatie van verschillende disciplines en technieken, die een hybride, persoonlijk gekleurd geheel van theorieën en praktijken oplevert. Traditionele levensbeschouwelijke kaders blijven dus een belangrijke rol spelen in de vormen van hedendaagse spiritualiteit bij Open Up, echter verschuift de betekenis ervan van een vanzelfsprekende bron van kennis en inzicht, naar één van de vele culturele bronnen van inzicht beschikbaar voor het individu. De articulaties of verbeeldingen van transcendentie die naar voren komen in deze bronnen, verschijnen als relatieve weergaven van de oneindige ruimte.

---

48 Loeks, Derk. Gevonden op 25 september 2010 op http://www.unitedpositivity.org/nl_oud/workshops/?docid=667

Kunneman rekent in zijn pleidooi voor de pluralisering van transcendente waarden en leerzame wrijving nog met op zichzelf staande levensbeschouwelijke tradities, die open dienen te staan voor het inzicht dat andere op zichzelf staande tradities hun eigen transcendente waarden hebben, die evenzeer geldig zijn en gerespecteerd dienen te worden. De spiritualiteit zoals deze bij Open Up naar voren komt, valt zoals gezegd niet onder te brengen onder de noemer van één specifieke levensbeschouwing of traditie. Zij is inherent meervoudig; de leerzame wrijving tussen verschillende tradities en perspectieven is inherent aan hedendaagse spiritualiteit (Heelas, Van IJssel, Hanegraaf etc). Dus in plaats van dat een gemeenschappelijk, collectief overgeleverd God/mens/wereldbeeld met absoluut geldende normen en waarden de gemeenschap verbindt en afbakt, beschouwt Open Up zichzelf als een ‘open community’, waar iedereen die verlangt naar spiritualiteit uitgenodigd is om deel te nemen – de eigen existentiële en morele zoektocht naar een goed en zinvol leven in verbinding te brengen met dat van anderen en zo bij te dragen aan het geheel van de ‘gemeenschap’. De gemeenschap, die in de filosofie van Open Up een belangrijke plek inneemt, dient niet zozeer gedacht te worden als een (exclusieve) groep, eerder als een (open) netwerk. Hierin is geen harde kern aanwezig en treedt geen sterke scheiding op tussen binnen en buiten. ‘Open Up is een gemeenschap zonder kern of grenzen’, stelt het bestuur op de website.

Bij Open Up is het de persoonlijke zingeving die centraal staat. Het Open Up festival vormt een platform dat mensen de mogelijkheid biedt om hun eigen spiritualiteit te ontwikkelen. Het Open Up zelf heeft geen expliciete ideologische inhoud; het vormt een hybride geheel van verschillende vormen van spiritualiteit. De levensbeschouwelijke inspiratie wordt vanuit een verscheidenheid aan achtergronden en verschillende perspectieven geput. In de gerichtheid van Open Up op de individuele zoeker, verschijnen de verschillende tradities als gelijkwaardige bronnen voor persoonlijke zingeving. Individuen vormen hierin belangrijke cocreators van de levensbeschouwelijke inspiratie. Zij laten zich aanspreken door een pluraliteit aan tradities en perspectieven, waar zij een eclectische levensbeschouwing uit samenstellen, die aan de hand van de persoonlijke zingeving voor hun een inspirerende, oriënterende en verbindende rol vervult in de vormgeving van hun identiteit, zin en richting in het leven. Het eigen inzicht en de interpretatie van individuen in het licht van het specifieke eigen leven, is doorslaggevend voor de mate waarin een horizon van transcendente waarden van een specifieke traditie, voor een persoon maatgevend is en hoe deze in een specifieke situatie uitgelegd en toegepast dient te worden.

De vier criteria voor een postmoderne horizon van transcendente waarden, vormen bij Open Up aldus belangrijke constituenten van de manier waarop de levensbeschouwing vormgegeven wordt. Levensbeschouwing en traditie spelen nog steeds een belangrijke rol, echter niet meer in de vorm van een gemeenschappelijke set van overkoepelende zingevingskaders die aan de hand van de daarin verankerde morele voorschriften, de samenhang van de gemeenschap en de persoonlijke zingeving en identiteit bepalen. In de pluraliteit aan tradities, perspectieven en werkvormen en het centraal staan van het eigen inzicht en ervaring, wordt duidelijk dat de nadruk op eenheid en de omvattende aard van het grotere transcendente geheel, niet resulteert in het absoluut stellen van één traditie of perspectief, waaraan het individu zich dient te conformeren. De transcendente staat van zijn wordt wel opgevat als een absolute werkelijkheid, maar verschijnt niet als een vastliggende, specifieke leer, met dogma’s en gedragsregels. Er is sprake van eclectische zingeving, open, pluriforme sociale netwerkvorming en een hybride identiteitsconstitutie. De dubbele druk tot verabsolutering wordt hierdoor ontzenuwd. De druk die uitgaat van de transcendente status die de waarden hebben voor mensen - wat maakt dat ze er een algemene betekenis aan toeschrijven en de contextgebondenheid uit het zicht kan raken - en de druk die uitgaat van het inspirerend en bindend vermogen van culturele tradities en hun

transcendente waarden - dat het gevaar met zich meebrengt dat zij strategisch toegeëigend worden voor politieke doeleinden - wordt bij Open Up overstegen door de inherent meervoudige, individueel samengestelde aard van de spiritualiteit. Dit maakt dat de zingevingskaders niet constitutief zijn voor een collectief en daarmee niet gemonopoliseerd en in verticale zin als bindend opgelegd kunnen worden. De pluraliteit verzekert de democratie en de openheid; normalisering en uitsluiting worden hiermee tegengegaan.

In deze paragraaf heb ik onderzocht in hoeverre bij Open Up de levensbeschouwing en gemeenschapsvorming geïntegreerd worden met de moderne verworvenheden van individuele vrijheid en pluraliteit; ofwel in hoeverre de levensbeschouwing bij Open Up voldoet aan de individualisering van zingeving, de pluralisering van transcendent waarden of de postmodernisering van levensbeschouwing. Naar voren is gekomen dat er tot dusver gesproken kan worden van de postmoderne verbinding van moderne en traditionele elementen die Kunneman bepleit. De strikte tegenstelling tussen het moderne universalistische perspectief en de individuele vrijheid die daarin centraal staat aan de ene kant, en de lokaal gewortelde zingevende verhalen van specifieke culturele tradities en de morele inzichten die daarin naar voren komen aan de andere kant, wordt overstegen doordat er geen sprake is van een gesloten geheel van een specifieke cultuur of traditie, maar de levensbeschouwelijke oriëntatie en de sociale verbondenheid bij uitstek pluriform is en vertrekt vanuit de individuele ervaring en zingeving.

Sociologisch beschouwd voldoet de manier waarop de verbinding of de moraal vormgegeven wordt, dus aan de postmoderne inzichten omtrent uniciteit en pluraliteit. Echter hoe verhoudt zich dit tot de essentialistische en overkoepelende noties op het niveau van de zingeving? Waar Kunneman de transcendent of overstijgende aard van de postmoderne morele horizon expliciet verbindt met alteriteit, staat bij Open Up de overstijgende aard van het transcendent – ondanks dezelfde aandacht voor alteriteit – juist in het teken van eenheid. Consequent wordt er verwezen naar essentialistische en universalistische noties, ogenschijnlijk willekeurig afgewisseld in metafysische en moderne vorm. Deze ogenschijnlijke paradox manifesteert zich in het spanningsveld tussen twee kenmerken van de postmoderne horizon van transcendent waarden: de alteriteit van het individu en de noodzakelijke oriënterende en maatgevende rol die culturele zingevingskaders volgens Kunneman vervullen in het tot stand komen van de zingeving, identiteit en (gevoelens van) verbondenheid van mensen. Hierin komt een paradox naar voren waarin culturele zingevingskaders verschijnen als een bron van inspiratie voor het individu, evenals van beperking van diens vrijheid.

Bij Open Up is een verscheidenheid aan culturele tradities en inspiratiebronnen aanwezig. Deze vormen echter de basis voor 'narratieve' leerprocessen die paradoxaal in het teken staan van de *losmaking* van individuen van deze kaders. Waar voor Kunneman de culturele articulaties de *voorwaarde* vormen voor het doen oplichten van de oneindige ruimte, daar zijn de articulaties van transcendent waarden in de spiritualiteit bij Open Up erop gericht individuen te stimuleren verbinding te maken met de oneindige ruimte *voorbij* de culturele articulaties van transcendentie. De overstijgende aard van het transcendent lijkt bij Open Up hoofdzakelijk geënt op de 'transcendentie van het zelf'. Centraal in de horizon van transcendent waarden staan de referenties aan een absolute bron van existentiële en morele oriëntatie in het innerlijk van individuen. Dit idee lijkt te verwijzen naar de mogelijkheid voor individuen om voorbij te gaan aan alle culturele articulaties van transcendent waarden en rechtstreeks contact te maken met de oneindige ruimte, zonder deze in dezelfde beweging af te sluiten. De vraag is of de alteriteit van het zelf ten opzichte van culturele morele horizonten niet doorschiet in de verabsolutering van de transcendentie van het zelf, waarin het individu wordt voorgesteld als een onthecht subject, dat onafhankelijk van anderen en een groter geheel van culturele waardenoriëntaties diens leven

autonom vorm kan geven. In de volgende paragraaf zal ik onderzoeken hoe de opvattingen omtrent de transcendentie van het zelf bij Open Up, zich verhoudt tot de alteriteit bij Kunneman en tot de rol die Kunneman toeschrijft aan een gemeenschappelijke horizon van transcendente waarden in het tot stand brengen van zingeving, identiteit en verbondenheid. De vraag zal hier zijn of de transcendentie van het zelf zoals die bij Open Up naar voren komt, voorbijgaat aan het autonome subject van de moderniteit, dat volgens Kunneman verantwoordelijk is voor het moreel relativisme van onze tijd.

3.2 Levenskunst bij Open Up: voorbij het dikke-ik?

In deze paragraaf staat de vraag centraal of er in de manier waarop transcendentie en het subject verschijnen bij Open Up, ruimte is voor leerprocessen die voorbijgaan aan het beperkte existentiële en morele scenario van het dikke-ik, waarin rationaliteit en controle, presteren, concurreren en consumeren de centrale oriëntatie vormen. Deze vraag is tweeledig: staat de transcendentie in het teken van de alteriteit ten opzichte van het rationele autonome subject en zo ja wordt de alteriteit van het zelf inherent verbonden met de alteriteit van de ander en de betrokkenheid op een groter geheel? Ik zal beginnen met een vergelijking van de transcendentie van het zelf bij Open Up, met de transcendentie van het zelf in de postmoderne levenskunst. Deze gaat volgens Kunneman in belangrijk opzicht voorbij aan het moderne autonome subject – aangezien zij de nadruk legt op de alteriteit van het zelf – maar valt hier uiteindelijk toch in terug, aangezien ze verzaakt de persoonlijke autonomie inherent te verbinden met betrokkenheid bij de ander en een groter geheel. Daarna zal ik ingaan op de manier waarop bij Open Up existentiële en morele leerprocessen plaatsvinden en kijken hoe het transcendente zelf bij Open Up zich verhoudt tot de alteriteit van het zelf bij Kunneman en de horizon van transcendente waarden die daar voor hem het essentiële contrapunt van vormt. Onder het laatste subkopje zal ik dan terugkomen op Kunneman's metafoor van de onbegrensde ruimte en aan de hand daarvan het thema alteriteit-eenheid bespreken.

De alteriteit van het zelf staat bij Kunneman in het teken van het *onafgestemde*. Dit staat in het teken van alteriteit ten opzichte van twee gebieden: het onafgestemde verwijst in de *eerste* plaats naar de dominante maatschappelijke normaliteit en de noodzaak om daar een kritische distantie toe in te nemen, zodat ruimte kan ontstaan voor iets anders, iets eigens dat altijd aanwezig is op de achtergrond, wat wezenlijk is voor het mens-zijn, maar nooit erkend is en zelfs verdrongen wordt. Oftewel de notie van het onafgestemde verwijst naar de onderdrukking van de individuele eigenheid door de dominante culturele normen en zingevingskaders. Daarom beschouwt Kunneman het *recht op onafgestemdheid* als belangrijkste uitgangspunt voor een postmoderne moraliteit en houdt hij een pleidooi tegen eenheid en voor alteriteit – het recht van individuen om te verschillen, om af te wijken van heersende definities van het normale, natuurlijke of zedelijke leven. De alteriteit van het zelf ten opzichte van de waarden die in een bepaalde cultuur als transcendent worden beschouwd, wordt door Kunneman ook wel de 'transcendentie van het zelf' genoemd en verbonden met levenskunst, het vormgeven van het eigen leven.

Zoals in vorige paragraaf naar voren is gekomen, staat ook de levensbeschouwing bij Open Up in het teken van de individuele zingeving en de transcendentie van het zelf. Naast dat de alteriteit van het zelf bij Open Up op het sociologische niveau centraal staat, of het niveau van de *vormgeving* van de levensbeschouwing, staat de alteriteit van het zelf ook *inhoudelijk*, op het niveau van de zingeving, centraal. Het *recht op onafgestemdheid* en *levenskunst*, die voor Kunneman centraal staan in een eigentijds humanisme en een postmoderne moraliteit, verschijnen bij Open Up ook als centrale morele oriëntatie. Het individu verschijnt als hoogste *morele* categorie. Het is enkel het individu dat voor zichzelf kan uitmaken of iets goed is of niet goed. Zoals Kunneman betoogt heeft levenskunst in de zin van de vormgeving van het eigen leven, naast een existentiële betekenis ook altijd een morele, maatschappelijke betekenis. Het

impliceert ‘onvermijdelijk botsingen met en verzet tegen dominerende vormen van moraliteit en de daarmee verbonden normalisering en disciplinerings’. (2001: 89) Dit komt duidelijk naar voren op de websites van Open Up en de workshopgevers. Naast een sterke nadruk op positieve vrijheid, is er veel aandacht voor negatieve vrijheid, de losmaking van dominante maatschappelijke normen en identiteitsmodellen. De inspirerende en maatgevende verhalen en waarden staan in het teken van de vormgeving van het eigen leven *en* van de losmaking van (de identificatie met) externe autoriteiten die de moraliteit en identiteit van het individu willen beïnvloeden. De losmaking van anderen en culturele normen liggen in lijn met de vele verwijzingen naar spiritualiteit als een individuele zoektocht, een weg die alleen door het individu zelf uitgezocht kan worden. Dit komt tot uitdrukking in de transcendente waarde *authenticiteit*, die op het festival maatgevend is in de gedeelde individuele zoektocht naar ‘het goede leven’. Tot zover komt de spiritualiteit bij Open Up overeen met de postmoderne levenskunst waardoor Kunneman zich laat inspireren: de alteriteit ten opzichte van de culturele articulaties van transcendente waarden. De centrale vraag in deze paragraaf is of de transcendentie van het zelf bij Open Up ook in het teken staat van de alteriteit ten opzichte van het *tweede* gebied dat Kunneman onderscheidt: de alteriteit ten opzichte van het rationele autonome subject, dat de basis vormt voor de moderne moraliteit.

De transcendentie van het zelf waar Kunneman van spreekt in het kader van levenskunst, is bij Open Up echter letterlijk aan de orde. Het individu wordt in essentie als goddelijk gezien. De transcendente waarde authenticiteit heeft bij Open Up niet alleen een intersubjectieve grondslag, ze ontleent haar waarde in de laatste plaats aan het feit dat ze beschouwd wordt als bron van transcendentie. Authenticiteit staat centraal in de verbeeldingen en articulaties van transcendentie zoals deze bij Open Up naar voren komen. De morele autoriteit van het individu, verwijst in de kern naar de levensbeschouwelijke opvatting dat het innerlijk van het individu de zetel is van het transcendente. Consequent wordt er verwezen naar essentialistische en universalistische noties, ogenschijnlijk willekeurig afgewisseld in metafysische en moderne vorm. De transcendentie van het zelf bij Open Up lijkt hiermee in de kern te verwijzen naar een absolute bron van morele oriëntatie. Het gaat in de spiritualiteit bij Open Up om een transcendente *werkelijkheid* of een *staat van zijn*, die de culturele zingevingskaders transcendeert, omdat zij enkel ervaren kan worden door het individu. Dus het lijkt erop dat het individu exclusief toegang heeft tot de transcendente werkelijkheid, of dat het individu zelf transcendent is. In beide gevallen staat zij onafhankelijk van anderen en culturele waardeoriëntaties in verbinding met een transcendente bron van existentiële en morele inspiratie. Authenticiteit en levenskunst lijken uiteindelijk gefundeerd in een transcendente werkelijkheid of een zelftransparant, autonoom, onafhankelijk, zelfsturend subject.

Beide zijn voor Kunneman problematisch met betrekking tot een postmoderne moraliteit: zoals in de analyse in de vorige paragraaf is gebleken, hoeft de aanwezigheid van een transcendente werkelijkheid op zichzelf niet strijdig te zijn met de transcendente waarde van een leven in vrijheid, vrij van autoritaire culturele normaliteitsopvattingen. Cruciaal hierin is dat de transcendente werkelijkheid niet in het teken staat van de legitimatie van absoluut geldende, onkritiseerbare, 'enige ware' zingeving en moraal van specifieke tradities en culturen, maar dat de pluraliteit en individuele zingeving centraal staan. De individuele zingeving is voor Kunneman echter ook geen onvoorwaardelijk goed. Want naast de differentie van postmoderne moraliteit ten opzichte van (traditionele) culturele zingevingskaders, is voor Kunneman de alteriteit ten opzichte van de moderne opvatting van het rationele subject en de autonome zelfbeschikking, minstens zo belangrijk. Deze staan voor Kunneman ook in het teken van eenheid en overkoepeling en worden door hem dus net als traditionele religieuze en metafysische wereldbeelden, als totalitair beschouwd. (2001: 25) Hij spreekt van de 'onkritische verabsolutering van moderne noties van vrijheid en autonomie' (2001: 62) Criterium voor een

postmoderne moraliteit is dus dat de individuele zingeving bij Open Up, voorbijgaat aan het moderne rationalistische beeld van het subject als autonome zingeever, dat de basis vormt voor de moderne moraliteit. Twee met elkaar verbonden elementen staan centraal in Kunneman's kritiek: ten eerste het existentieel en moreel arme scenario van de moderniteit en Kunneman's pleidooi voor een postmoderne, existentieel gewortelde moraal, en ten tweede de veronderstelde onafhankelijkheid en autonomie van het moderne subject ten opzichte van anderen en gemeenschappelijke zingevingskaders.

Zoals ik in hoofdstuk één heb laten zien, stelt Kunneman dat de verankering van de moderne moraal in universele, bij alle individuen aanwezige rationele vermogens, op filosofisch niveau weliswaar de principiële gelijkwaardigheid van alle mensen tot stand heeft gebracht, dit er ook voor heeft gezorgd dat er een abstractie heeft plaatsgevonden van specifieke, plaats- en cultuurgebonden kenmerken van mensen en van narratieve tradities die bepalend zijn voor de identiteit van mensen. De individuele vrijheid vormt een centraal uitgangspunt van de moderne moraliteit en wordt vormgegeven in het recht van individuen om onafhankelijk van anderen en de staat hun leven autonoom vorm en zin te geven. Dit *defensieve* karakter van het moderne vrijheids- of autonomiebegrip, de nadruk op negatieve vrijheid, heeft ertoe geleid dat de moderne moraliteit zich nauwelijks nog inhoudelijk uitspreekt over belangrijke existentiële thema's en zo mensen geen houvast meer biedt bij de belangrijke bestaansvragen van het leven, stelt Kunneman. (1998: 68) De morele, emancipatorische betekenis van de scheiding van kerk en staat en de levensbeschouwelijke individualisering, is zo in onze tijd doorgeschoten in de privatisering van zingeving en de 'narratieve kaalslag' in organisaties en instellingen (oftewel rationale business-case argumenten marginaliseren de morele en existentiële perspectieven). Door de verabsolutering van vrijheid en autonomie, heeft het existentieel en moreel arme script van de moderniteit vrij spel gekregen en zo ruim baan gemaakt voor de opmars van het dikke-ik, die hand in hand gaat met de instrumentalisering in de samenleving. Kunneman stelt daarom dat de centrale taak voor een kritisch humanisme gelegen is in het creëren van nieuwe maatschappelijke beddingen voor de gemeenschappelijke omgang met zingevingsvraagstukken. Het ruimte maken voor en stimuleren van de ontwikkeling van een persoonlijke levenskunst of eigen *bestaansethiek*, vormt voor Kunneman hierin een centraal ethisch principe. (2001: 227, 231)

Kunneman stelt dat de transcendente waarde van een leven in vrijheid zoals deze in de filosofie van de levenskunst naar voren komt, diepgaand verschilt van de vrijheid van het moderne subject. De individuele vrijheid zoals deze naar voren komt binnen de filosofie van de levenskunst in het vormgeven van het eigen leven als kunstwerk, impliceert weliswaar dat het individu eigen kwaliteitsmaatstaven ontwikkelt, deze kunnen volgens hem echter niet willekeurig gekozen worden. Het gevoel en eigen oordeel van het individu staan centraal in het 'slagen' van het eigen leven als kunstwerk, echter dit gevoel staat niet onder controle van de ratio maar verwijst naar het 'onafgestemde' en de mate waarin de persoon hier voeling mee heeft. Met de notie van het onafgestemde verwijst Kunneman op geleide van de postmoderne filosoof Lyotard naar een eigenheid die wezenlijk is voor het mens zijn, maar zoals gezegd verduisterd wordt door maatschappelijk voorgegeven definities van het normale, goede of zedelijke leven. Het gaat hier expliciet niet om een essentie, om een 'waar zelf' dat ontdekt of ontwikkeld zou kunnen worden, maar om een openheid, een onbepaaldheid in individuen, die nooit evident vastgelegd kan worden, maar zich wel van moment tot moment kan tonen voor degene met de juiste levenshouding. (2001: 89; 1996: 13) Lyotard spreekt hier ook wel van de 'ziel', wat hij volgens Kunneman beschouwt als een overgangsgebied naar een ruimte van mogelijkheden; 'een ruimte waar ons denken niet bij voorbaat rechten kan laten gelden, een ruimte waar het rationele ik niet langer gedragen wordt door het paard van de taal en af moet stijgen om te voet en op de tast verder te gaan'. (1998: 30)

Deze tweede vorm van alteriteit die naar voren komt in de notie van het onafgestemde, komt tot uitdrukking in de kritiek die Kunneman ermee articuleert op de moderne rationalistische opvatting van het subject, waarin deze verschijnt als de actor als talig wezen, als autonoom handelend individu. Het subject wordt beschouwd als intentioneel centrum, dat zichzelf controleert door diens zuivere rationaliteit. Het wordt gedacht als een eenduidig geheel, dat zichzelf volledig doorziet en in de hand heeft en onthecht van lichaam, emotie en cultuur, de werkelijkheid objectief en controlerend tegemoet treedt. Aan de hand van postmoderne denkers bekritiseert Kunneman deze notie van het subject als abstract en simplistisch en vraagt hij aandacht voor de lichamelijke, het gevoel en het verlangen. Net als in de moderniteit verschijnen bij Kunneman het lichaam, het gevoel en het verlangen als het 'andere' van de rationele controle en de autonome zelfbeschikking. Echter waar in de moderniteit dit heeft geleid tot een marginalisatie van het lichamelijke, het gevoel en het verlangen en de toe-eigening ervan als materiaal voor het gesprek en de rationele analyse, daar beschouwt Kunneman deze juist als essentiële bronnen van existentiële en morele verdieping.

Kunneman pleit voor een postmoderne, persoonsgerichte moraal, waarin de ontwikkeling van een eigen, existentieel gewortelde bestaansethiek centraal staat. Het onafgestemde speelt hierin een belangrijke rol. In zijn boek 'Van theemutscultuur naar walkman-ego' spreekt Kunneman van een *lichamelijk gesitueerde eigen-wijsheid*. (1996: 162) De lichamelijke, gevoelens en verlangens vormen belangrijke bronnen van zin, identiteit en verbondenheid, die in een 'gesprek met onszelf' hun betekenis kunnen tonen. De aanduiding van de verbinding met het onafgestemde als een gesprek met onszelf, geeft Kunneman de mogelijkheid te benadrukken dat het onafgestemde of de lichamelijke eigen-wijsheid, nooit eigenstandig of absoluut is, maar altijd mede verwijst naar talige articulatie en interpretatie. Kunneman gaat het om het punt dat het contact met het onafgestemde in ons weliswaar altijd naar taal en cultuur verwijst, en zo naar de omgang met anderen, maar hier niet in op gaat (alteriteit). Het gesprek heeft slechts ten dele een talig karakter en staat volgens Kunneman juist in het teken van de confrontatie met 'gaten in de taal'; 'waar we stuiten op al datgene wat we niet kunnen benoemen, niet transparant kunnen maken, op al datgene wat in de benoeming juist vervormd wordt en aan begrip of articulatie onttrokken wordt, al datgene kortom wat ons (vooralsnog) in vertwijfeling of verwondering tot zwijgen brengt.' (1998: 33) In het gesprek met onszelf komen we onszelf dus tegen, niet in alle begrijpelijkheid, maar juist in het verlies van de eenduidigheid, zekerheid, onafhankelijkheid, kracht en het vermogen zichzelf rationeel in de hand te houden. Het gaat in het gesprek met onszelf over 'trage vragen'; waar we geconfronteerd worden met de ondoorzichtigheid, meervoudigheid en kwetsbaarheid van onszelf. (2001: 16) Het onder ogen zien en doorleven hiervan, zonder ze meteen te willen oplossen en controleren, kan ons in contact brengen met het onafgestemde in onszelf, 'met mogelijkheden van ervaring en zelfbeleving die ons actuele zelfverstaan en de taal waarin dat gearticuleerd wordt te buiten gaan en naar onvermoede mogelijkheden van ervaren en in de wereld zijn verwijzen'. (1998: 34)

De vraag is dus hoe de transcendentie van het zelf bij Open Up zich verhoudt tot het onafgestemde; welke rol spelen gevoelens, verlangens en het lichaam in de leerprocessen en is er ruimte voor kwetsbaarheid? De transcendente staat van 'bij jezelf zijn', wordt op Open Up veelal gezien als de natuurlijke toestand. 'Vanuit die staat kun je spontaan en natuurlijk zijn in de uitingen van je levensstroom' stelt Willemijn Besems.⁴⁹ De mens die is afgestemd op het transcendente handelt *intuïtief* moreel. De moraal van het 'jezelf zijn' is echter alles behalve willekeurig. Het moreel inzicht kan niet autonoom gekozen worden enkel op grond van subjectieve voorkeur. De authenticiteitsethiek bij Open Up vormt geen absolute bron van morele

---

49 Gevonden op 21 juni 2011 op www.mediumschap.com/workshops.php

zelfgenoegzaamheid. Evenmin als een externe transcendente autoriteit, is het het autonome individu en diens rationele vermogen dat richtinggevend is in de morele oriëntatie van het individu. Het is de voortdurende zoektocht van het individu om zich af te stemmen op wat wordt beschouwd als een dieper, groter of waarachtiger deel van het zelf of de werkelijkheid, die richtinggevend is in de morele zoektocht naar het goede leven. De gerichtheid op het zelf die bij Open Up maatgevend is voor de moraliteit is daarmee niet egocentrisch, aangezien het een *transformatie* van het ego naar een groter, dieper of waarachtiger zelf beoogt. (Bulhof in Van Harskamp e.a. 1998) De afstemming van het individu op de transcendente bron van morele inspiratie in het eigen innerlijk, is niet evident maar vraagt om existentiële en morele leerprocessen. Deze narratieve leerprocessen worden in het discours van Open Up verwoord en verbeeld onder de noemers van spirituele en persoonlijke ontwikkeling, heling en transformatie en worden gestimuleerd in specifieke praktijken. Bij het volgende subkopje zal ik hier nader op ingaan en laten zien hoe mensen bij Open Up gestimuleerd worden tot deze 'transformatie' en laten zien dat deze sterke overeenkomsten vertoont met de verschuiving die door Kunneman betoogd wordt, van het dikke-ik naar het onafgestemde zelf.

Echter dit is niet voldoende. Al beschouwt Kunneman de alteriteit of de 'transcendentie van het zelf' ten opzichte van dominerende maatschappelijke moraliteit en de nadruk op de vormgeving van het eigen leven in het licht van het onafgestemde, als een duidelijke stap voorwaarts ten opzichte van de moderne, defensieve invulling van autonomie, desalniettemin bekritiseert hij de filosofie van de levenskunst vanwege de centrale plaats die het onafhankelijke, zelfsturende, autonome individu erin blijft vervullen. Kunneman stelt dat de postmoderne 'transcendentie van het zelf' gepaard gaat met een verwerping van alle culturele zingeving en moraliteit, als zijnde een instrument om de maatschappelijke machts- en uitsluitingsverhoudingen in stand te houden. De kritiek van Kunneman op de filosofie van de postmoderne levenskunst, is dat omdat het alle culturele waarden met een aanspraak op algemene geldigheid verwerpt, de waarden die zij zelf als overstijgend bepleiten ook een onduidelijke status krijgen. (2001: 82) Met de kritiek op de algemene geldigheid van alle waarden in het kader van de individuele levenskunst, gaat tevens de basis verloren waarop er überhaupt een moraal kan bestaan die enige gemeenschappelijke zeggingskracht heeft. Er is zo geen mogelijkheid tot kritiek en moreel beraad voorbij de persoonlijke voorkeur, stelt Kunneman. Daarmee blijft het onafgestemde verwijzen naar het autonome individu als enige criterium voor moreel handelen. Hiermee stelt hij dat het autonomiebegrip zoals dat in de levenskunst naar voren komt, vatbaar blijft voor de ontaarding ervan in de richting van eigenbelang en de afsluiting voor anderen. 'Wanneer het onafhankelijke, zelfsturende, autonome karakter van individuen het expliciete of impliciete uitgangspunt van de analyse vormt, dan blijft met andere woorden op conceptueel niveau 'dikke autonomie' of zelfgerichte levenskunst een even legitieme invulling van autonomie en zorg voor het zelf als sociale levenskunst en zorg voor anderen.' (Kunneman in: Wit 2007: ?) Dit maakt dat het moreel relativisme dat gepaard gaat met het centraal staan van de waarde autonomie, in de filosofie van de levenskunst niet overstegen wordt, aldus Kunneman.

In Kunneman's kritisch-humanisme vormt de alteriteit van het zelf of de persoonlijke levenskunst, eveneens een centraal element. Echter deze is niet absoluut maar staat altijd in relatie tot een gemeenschappelijke morele horizon. In zijn essay 'Postmoderne moraliteit' stelt Kunneman dan ook dat hij in plaats van het ontwikkelen van een eigen bestaans*esthetiek*, liever spreekt van een bestaans*ethiek*. Dit omdat hierin niet alleen het schone leven van het individu conceptueel centraal staat, maar ook de relatie met anderen inherent betrokken wordt. (1998: 32) De ontwikkeling van een persoonlijke levenskunst staat voor Kunneman aldus in het teken van de ontwikkeling van een rechtvaardiger samenleving, met meer open en gelijkwaardige verhoudingen tussen mensen. De existentiële en morele leerprocessen in het teken van het onafgestemde, 'het steeds opnieuw doorvoelen en verhelderen van datgene wat *in mijn unieke en*

eindige leven het belangrijkste is', vormt hiervoor de voorwaarde, aangezien het individuen bewust maakt waarin zij *verschillen* van anderen en de heersende zingevingskaders in de samenleving, wat hen in staat stelt hier een authentieke verhouding toe in te nemen. (1998: 32, 34) De culturele morele horizon staat echter nooit volledig ter beschikking van het autonome individu, aangezien deze horizon juist als oriëntatie dient voor de zingeving, identiteit en verbondenheid van individuen, en als zodanig de spiegel vormt waarin het individu zichzelf pas kan ervaren en kennen (als autonoom individu). Voor Kunneman gaat het in de persoonlijke levenskunst dan ook niet zozeer om de volledige losmaking of vrije keuze van heersende culturele zingevingskaders, maar vooraleer om een existentieel doorleefde co-creatie hiervan.

Zoals gezegd lijken in de horizon van transcendente waarden bij Open Up, de referenties aan een absolute bron van existentiële en morele oriëntatie in het innerlijk van individuen centraal te staan. De vraag is of de alteriteit van het zelf ten opzichte van culturele morele horizons niet doorschiet in de verabsolutering van de transcendentie van het zelf, waarin het individu wordt voorgesteld als een onthecht subject, dat onafhankelijk van anderen en een groter geheel van culturele waardeoriëntaties diens leven autonoom vorm kan geven. In het volgende subkopje zal ik de existentiële en morele leerprocessen analyseren en onderzoeken hoe de transcendentie van het zelf zich verhoudt tot de horizon van transcendente waarden en de narratieve leerprocessen, en kijken of deze in het teken staan van de verschuiving van het dikke-ik naar het onafgestemde zelf en van dikke- naar diepe autonomie. Kortweg komt dit neer op de vraag of de transcendentie van het zelf bij Open Up voorbijgaat aan de moderne dikke autonomie en aan de postmoderne, zelfgerichte levenskunst, door een verbinding te maken tussen de alteriteit van het zelf en de betrokkenheid bij anderen en een groter geheel.

Vorbij het dikke-ik: de morele gemeenschap en de verbinding met het onafgestemde

Zoals in de vorige subparagraaf naar voren is gekomen, gaat het in de transcendentie van het zelf bij Open Up om de verbinding van het individu met een groter, hoger of dieper deel van het zelf, dat niet vrijelijk ter beschikking staat van het autonome individu, maar *gezocht* dient te worden. Weliswaar staat de individuele ervaring en het eigen inzicht hierin centraal, dit betekend niet dat er geen sprake is van oriëntatie op een gedeelde morele horizon. In paragraaf 3.1 is naar voren gekomen dat in de spiritualiteit bij Open Up, culturele tradities *naast* onderwerp van kritiek juist ook belangrijke bronnen van inspiratie vormen aan de hand waarvan individuen zich oriënteren voor hun existentiële en morele zoektocht. Het moreel inzicht wordt bij Open Up juist actief geïnspireerd door culturele tradities en de narratieve leerprocessen waar een 'gevoel voor het geheel' in naar voren komt; ofwel de transcendente waarden die voor mensen een maatgevende en oriënterende werking hebben in de omgang met belangrijke levensvragen, komen niet enkel uit individuen zelf, maar worden ge(co)construeerd in gemeenschappelijke praktijken waar een rijke horizon van zingevende verhalen en beelden, rituelen en methoden aanwezig is, die individuen inspireert om hun leven op bepaalde wijze vorm te geven. Deze horizon is nooit vanzelfsprekend en eenduidig, maar kenmerkt zich door de verscheidenheid aan oude en nieuwe culturele perspectieven en de openheid waarmee deze aangeboden worden. De verschillende tradities vormen complementaire hulpbronnen aan de hand waarvan individuen een hybride, individueel samengestelde levensbeschouwing kunnen ontwikkelen.

De *richting* die naar voren komt in de transcendente horizon van Open Up, verwijst individuen echter voornamelijk terug naar zichzelf. Inherent aan de morele horizon van Open Up is namelijk de nadruk op authenticiteit en de noodzaak om een eigen verhouding tot de culturele zingevingskaders te ontwikkelen. De transcendente waarde authenticiteit of de transcendentie van het zelf, staat voor het gegeven dat uiteindelijk enkel het individu voor zichzelf kan uitmaken wat juist, waar en zinvol is in diens leven. Individuen worden uitgenodigd een kritisch-reflectieve houding aan te nemen tegenover autoriteiten en een eigen 'gevoel voor het geheel' te

ontwikkelen, zoals Kunneman dat noemt. Het gevoel voor het geheel verwijst dus als zodanig direct naar het 'sensibele oordeel', aan de hand waarvan individuen een existentieel doorleefde verhouding dienen in te nemen tot de zingevingskaders en morele inzichten die een beroep doen op algemene geldigheid, en deze op een eigen wijze in specifieke situaties in praktijk dienen te brengen. Individuen worden in de narratieve leerprocessen gestimuleerd om verantwoordelijkheid te nemen over hun eigen leven, voor zichzelf uit te vinden wat hun doel is in het leven en de eigen culturele waarden te kiezen die voor hun maatgevend zijn. Deze existentiële en morele oriëntatie heeft zoals gezegd een transcendente oorsprong: het gevoel voor het geheel of de transcendente waarden bij Open Up staan als zodanig in het teken van de verbinding van het individu met de grotere of transcendente dimensie in zichzelf, waarin het inherent verbonden is met het transcendente Geheel.

Autonomie en keuzevrijheid komen hier net als bij de moderne moraliteit, naar voren als belangrijke waarden. Echter deze autonomie verschijnt niet zoals bij het moderne liberalisme als reeds verwezenlijkt. Ook al staat bij Open Up de transcendentie van het zelf centraal, dit betekent niet dat deze evident gegeven is, of ter beschikking staat van het autonome individu. De paradox is dat de verbinding met de transcendente bron wordt beschouwd als een 'natuurlijke', 'oorspronkelijke' zijnstoestand, waarin mensen in harmonie leven met zichzelf, anderen en het geheel van het leven, maar dat het daadwerkelijk ervaren hiervan, een innerlijke zoektocht en ontwikkeling vraagt, waar toewijding, moed en integriteit voor nodig zijn. Niet voor niets stond het Open Up festival van 2011 in het teken van de reis van de held. De weg naar transcendentie leidt namelijk weg van de gebaande paden en gaat daarom gepaard met ontberingen. Het pleidooi voor het nemen van de eigen verantwoordelijkheid over het eigen leven, verwijst naar de dominerende culturele normen en identiteitsmodellen waar individuen zich van te bevrijden hebben. Het gaat erom temidden van de druk van de maatschappelijke 'normaliteit' om functioneel en productief te zijn, 'trouw te zijn aan zichzelf' en de 'eigen weg' te volgen. Ook al staat in de spiritualiteit bij Open Up de persoonlijke ontwikkeling van het individu centraal en lijkt de transcendentie van het zelf in het teken te staan van autonomie en onafhankelijkheid, toch gaat het bij Open Up niet om 'het autonome individu dat rationeel preferenties formuleert, voor- en nadelen afweegt en vervolgens zo effectief mogelijke middelen zoekt om doelbewust gestalte te geven aan de eigen persoonlijke ontwikkeling'. (2001: 16) Veeleer staan de existentiële en morele leerprocessen bij Open Up juist in het teken van de losmaking van de gedragspatronen, ideaalbeelden en identiteitsmodellen die horen bij het dikke-ik.

Waar in de samenleving de heroïsche idealen van het gaan van de eigen weg, trouw zijn aan zichzelf in het teken van de dikke-autonomie staan, wordt bij Open Up juist ruimte gemaakt voor individuen om uit te vinden wie ze werkelijk zijn, voorbij de eenzijdige nadruk op kracht. Mensen worden uitgenodigd om zichzelf eerlijk te onderzoeken en hun eigenheid in verbinding te brengen. Er wordt nadrukkelijk ruimte gemaakt voor onafgestemde zaken als emoties, angsten en weerstanden. De ruimte voor onzekerheid en kwetsbaarheid staat hier centraal. Deze verwijst naar de angst voor onafgestemdheid die gepaard gaat met de ontwikkeling van authenticiteit. In de samenleving gericht op controleren, presteren en concurreren, is geen ruimte voor werkelijke zelfexploratie en expressie buiten de marges van het dikke-ik. Er leeft bij Open Up een sterk besef dat de ontwikkeling richting eigenheid gepaard gaat met kwetsbaarheid, omdat het vraagt onafgestemdheid toe te laten. Onafgestemdheid is per definitie kwetsbaar, omdat het impliceert dat afgeweken wordt van de gebaande paden die het individu veiligheid en zekerheid brachten. Daarbij staan in een maatschappij waar de waarden van het dikke-ik maatgevend zijn, onzekerheid en kwetsbaarheid specifiek centraal in het onafgestemde, omdat zij het 'andere' vormen van de transcendente waarden van het dikke-ik, autonomie, kracht, controle en onkwetsbaarheid. Kwetsbaarheid tonen kan dan de angst oproepen zwak te zijn, niet competitief of productief, niet groots en meeslepend, en daarom afgekeurd en buitengesloten te worden. In

de narratieve leerprocessen bij Open Up wordt expliciet gewerkt aan het overstijgen van de waarden van het dikke-ik en het aangaan en loslaten van de angst voor kwetsbaarheid en onafgestemdheid.

Er is bij Open Up een rijke transcendente horizon aanwezig waarin dit leerproces verwoord en verbeeld wordt in de vorm van een transformatie-, heling- of ontwikkelingsproces. Individuen worden in de narratieve leerprocessen gestimuleerd om hun eigen weg naar transcendentie te vinden. Zoals in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, staat de waarde authenticiteit centraal in deze horizon. Deze staat bij Open Up in het teken van de verbinding van het individu met een groter, hoger of dieper deel van het zelf, dat niet vrijelijk ter beschikking staat van het autonome individu, maar *gezocht* dient te worden. 'Wat wil jouw ziel en hoe kun je hier naar luisteren?'⁵⁰, stelt Willemijn Besems. Het denken of het verstand komt in het discours veelal naar voren als een belangrijke hinderpaal voor dit transformatieproces, doordat het sterk geconditioneerd is om zekerheid te zoeken bij het bekende en zo verinnerlijkte maatschappelijke normen moeilijk los kan laten. Een centrale onderliggende intentie van veel spirituele theorie en praktijk bij Open Up, betreft dan ook het ontvankelijk maken of 'openen' van individuen voor het transcendente, juist door het *loslaten* van de controledrang, de ont-spanning of 'overgave'.

In de hermeneutische praktijken van zelfexploratie is daarom naast ruimte voor zelfreflectie, ook veelal sprake van methoden en technieken die gericht zijn op de verbinding van het individu met diens lichaam, gevoel en verlangen, om het zo voorbij het rationele te openen voor het nieuwe, het andere, het eigene. Het inzicht is dat door werkelijk contact te maken met het gevoel, men voorbij kan gaan aan de oppervlakkige zelfbeelden die komen met de identificatie met de maatschappelijke normaliteit en diepere lagen van zichzelf kan ontdekken. De narratieve leerprocessen die mensen dienen te verbinden met het transcendente, staan dus in het teken van het onafgestemde: het loslaten van de maatschappelijke normen en de (rationele) controle en de overgave aan het lichaam, het gevoel en het verlangen. Deze worden beschouwd als media waar de 'stem van de ziel', of de 'stem van het hart', zoals de verbinding met het transcendente ook wel genoemd wordt, zich duidelijker laat horen als in het rationele domein.

Echter in de verbinding van mensen met deze diepere gevoelslagen, kan ook een hoop pijn en angst naar de oppervlakte komen. Het volgen van het eigen gevoel of de diepste verlangens gaat gepaard met kwetsbaarheid, de angst voor onafgestemdheid. Het vraagt een overgave aan het onbekende, het oncontroleerbare of on(be)grijpbare. Dit boezemt het verstand angst in, aangezien het gewend is zichzelf te zoeken in de maatschappelijke normen en ideaalbeelden van het dikke-ik, waarin een verstandig mens zichzelf onder controle heeft en kwetsbaarheid beschouwd wordt als een *wanprestatie*, die de kans op succes en erkenning verkleint. De overgave aan het gevoel, de lichamelijkheid en het verlangen, vraagt om het loslaten van oude zekerheden die zingeving en erkenning opleverden, en gaat daarom vaak gepaard met een zingevingscrisis of een identiteitscrisis. Deze wordt bij Open Up echter veelal beschouwd als noodzakelijke opening van het individu voor het transcendente, voor wie ze werkelijk zijn. Net als bij Kunneman vervullen de trage vragen, donkere kanten en kwetsbaarheid een belangrijke rol in het tot stand komen van existentiële verdieping. Bij Open Up verschijnen deze onafgestemde gevoelens als de geleiders van exploratie en transformatie, de richtingwijzer naar eigenheid. In de acceptatie van de onafgestemdheid, ontstaat transformatie en transcendentie. En dit is dan ook wat centraal staat in de groepspraktijken: de creatie van een veilige ruimte door de onvoorwaardelijke erkenning van alle onafgestemdheid.

De verbinding met anderen en een groep, vormt bij Open Up een essentieel element in het

---

50 Gevonden op 21 juni 2011 op www.mediumschap.com/workshops.php

ontwikkelingsproces van het individu richting de verwezenlijking van diens innerlijk potentieel. Ondanks dat de transcendentie van het zelf centraal staat, zijn het juist groepsprocessen die de ontwikkeling richting authenticiteit stimuleren, door het individu hierin te ondersteunen en inspireren. De groepspraktijken stimuleren mensen hun angst voor onafgestemdheid los te laten en hun kwetsbaarheden in openheid tegemoet te treden. Voorop staat hier het creëren van een veilige ruimte waarin mensen een gemeenschappelijke basis van vertrouwen kunnen ervaren. Deze is nodig voor het gevoel van veiligheid dat nodig is voor het verlaten van de gebaande paden en voor het toelaten en tonen van kwetsbaarheid. Centraal hierin staat de boodschap dat 'alles er mag zijn'. Al het onafgestemde mag er zijn, wordt welkom geheten en zelfs als helend beschouwd. Door een omgeving te creëren waarin individuen zich onvoorwaardelijk geaccepteerd en gesteund voelen, ontstaat een ruimte waarin erkenning niet bevochten hoeft te worden in competitie met anderen, maar vrijwillig geschonken wordt. Zo ontstaat er ruimte voor individuen om zich los te maken van de zoektocht naar erkenning in de buitenwereld en zich naar binnen te richten – te onderzoeken wie ze werkelijk zijn, los van maatschappelijke idealen van kracht, zekerheid, succes etc. De zelfontwikkeling die in de groepen gestimuleerd wordt, is gefundeerd in het inzicht dat iedereen uniek is en erkenning verdient. De niet-competitieve vormgeving van de workshops, geven het individu de ervaring dat waardering niet bevochten hoeft te worden ten kost van anderen, maar in wederzijdse erkenning beleefd kan worden. De acceptatie en steun die in de groepen gecultiveerd worden, maken dat deze kwaliteiten in de individuen geactiveerd worden, waardoor deze zichzelf en anderen ook makkelijker kan gaan accepteren en steunen.

Met de vrijwillige, onvoorwaardelijke erkenning van uniciteit, zijn de narratieve leerprocessen bij Open Up erop gericht voorbij te gaan aan de zingeving van het dikke-ik, die berust op het streven naar zelfbevestiging en erkenning door anderen. De nadruk op veiligheid en de acceptatie van kwetsbaarheid in verband met de ontwikkeling van authenticiteit, wijst op de intentie het gebrek aan eigenwaarde te overstijgen, dat ten grondslag ligt aan de zingeving van het dikke-ik en zichtbaar wordt op het moment dat afgeweken wordt van de maatschappelijke normen. De angst voor onafgestemdheid die komt met de ontwikkeling van authenticiteit, geeft de sterke afhankelijkheid aan van individuen van de erkenning van anderen voor de bevestiging van hun identiteit. De narratieve leerprocessen bij Open Up zijn erop gericht deze afhankelijkheid van de erkenning van anderen door te snijden. Het gebrek aan eigenwaarde of het gevoel van onveiligheid dat ten grondslag ligt aan de behoefte aan erkenning van anderen, wordt in de narratieve leerprocessen 'geheeld' door de verbinding van het individu met zichzelf te bevorderen. De notie van het transcendente is hierbij richtinggevend in de leerprocessen en staat voor de *onvoorwaardelijke acceptatie van de eigenheid en onafgestemdheid van het individu*. Door de erkenning en acceptatie in de praktijken vorm te geven, wordt het individu gestimuleerd om zichzelf te gaan erkennen en accepteren. In de acceptatie van het individu van zichzelf verdwijnt de behoefte aan erkenning van anderen (of wordt minder geladen), doordat het individu zichzelf de erkenning geeft. In de erkenning van zichzelf vindt een losmaking plaats van de ander, wat paradoxaal de basis is voor verdieping in het contact.

De relatie van het zelf met de ander staat dus niet meer in het teken van de behoefte aan erkenning, waardoor zowel het zelf als de ander bevrijd worden uit de strijd om bevestiging van de eigen identiteit door controle uit te oefenen op zichzelf en de ander. Op het moment dat het individu in zichzelf de ervaring heeft dat hij of zij goed is zoals hij of zij is, hoeft de ander ook niet meer anders te zijn dan hij of zij is; in de acceptatie van zichzelf kan de erkenning vrijwillig geschonken worden aan de ander. De ander hoeft geen erkenning meer te geven aan het zelf en wordt daarmee bevrijdt van de projecties van het zelf. Doordat de ander ook erkend wordt in diens uniciteit, kan deze ook makkelijker 'gewoon zichzelf zijn'; ofwel er opent zich een mogelijkheid voor de ander om te zien dat hij of zij altijd al goed is zoals hij of zij is en om zich

zelfs wille waardering waard is. Doordat individuen niet meer afhankelijk zijn van elkaar voor hun bevestiging, komt er ruimte voor gelijkwaardigheid en verdieping in de relatie. De andersheid of onafgestemdheid van de ander, vormt geen bedreiging meer voor het zelf; het verschil kan nu gewaardeerd worden als een uiting van uniciteit en bron van leerzame wrijving aan de hand waarvan individuen zichzelf beter kunnen leren kennen door het anders-zijn van de ander, in plaats van dat het als beter of slechter beschouwd wordt en het zelf wint of verliest, domineert of onderworpen wordt.

Kunneman benadrukt dat begrenzing van het dikke-ik 'horizontaal' dient te gebeuren. Hiermee wil hij aanduiden dat de waarden in naam waarvan de begrenzing plaatsvindt, hun legitimatie niet vinden in een absoluut fundament, noch in universeel geldige handelingsregels die 'droog' worden toegepast op specifieke situaties; het gaat erom dat de (culturele) waarden aan de hand waarvan de begrenzing plaatsvindt, performatief gerealiseerd worden in de omgang met anderen, ofwel existentieel doorleefd en toegesneden op een specifieke situatie. Zoals in deze paragraaf naar voren is gekomen staat de spiritualiteit bij Open Up, net als bij Kunneman, bij uitstek in het teken van existentiële en morele leerprocessen gericht op de ontwikkeling van een persoonsgerichte moraal voorbij het dikke-ik. De begrenzing van het dikke-ik is hierin dus inherent horizontaal, aangezien zij voortkomt uit de individuele bestaansethiek van de persoon. De wederzijdse erkenning die bevorderd wordt in de narratieve leerprocessen, gaat voorbij aan de dikke autonomie. De dikke autonomie wordt begrensd en overstegen doordat het diepe individu, vanuit de erkenning voor zichzelf, zich niet laat domineren door dikke individuen, maar vanwege de acceptatie van onafgestemdheid, ook de ander niet veroordeelt en zich gaat beschermen door de ander te onderwerpen, maar in de onvoorwaardelijke acceptatie van zichzelf en de ander, open blijft voor een contact gebaseerd op gelijkwaardigheid. Hierin wordt de ander uitgenodigd om eveneens authentiek te zijn – de strijd om bevestiging van de dikke-identiteit los te laten en zichzelf te delen vanuit een diepere laag, met alle onafgestemdheid die daar ligt te wachten gezien en erkend te worden door het zelf. De nieuwe horizon die dan verschijnt wijst voorbij de horizon van transcendente waarden van het dikke-ik en het gevoel van miskennis dat daaraan ten grondslag ligt, en opent de mogelijkheid voor gelijkwaardig contact op basis van openheid, acceptatie en wederzijdse steun en inspiratie. De diepe autonomie die bij Kunneman centraal staat in diens postmoderne horizon van transcendente waarden, verschijnt in de spiritualiteit bij Open Up dus als *authenticiteit-in-verbinding*.

Bij Open Up staat authenticiteit daarmee inherent in relatie tot de ander. Deze verbondenheid lijkt te zijn gefundeerd in de levensbeschouwelijke opvattingen met betrekking tot transcendentie. Authenticiteit en verbondenheid gaan hand in hand in de manier waarop het transcendentie verschijnt in het discours van Open Up en in de praktische leerprocessen waarin deze worden vormgegeven in verbinding met zichzelf, anderen en grotere gehelen. In de volgende paragraaf zal ik nader ingaan op de manier waarop in het transcendentiebegriff bij Open Up, de verbinding wordt gedacht tussen authenticiteit en verbondenheid, eenheid en pluraliteit en het zelf met de ander en een groter geheel.

3.3 Transcendentie als overstijgende eenheid: eenheid in verscheidenheid

Kunneman spant zich in om transcendentie op *horizontale* wijze te articuleren, met ruimte voor verschil (pluraliteit) en uniciteit (alteriteit). Zoals ik in paragraaf 3.1 heb laten zien wordt de transcendentie horizon van zingevende verhalen bij Open Up, eveneens gekenmerkt door een verscheidenheid aan articulaties en verbeeldingen van transcendentie. De manieren waarop transcendentie wordt gearticuleerd en vormgegeven, verschillen van persoon tot persoon en stammen uit verschillende tradities en culturen. In zoverre lijkt het overeen te komen met de alteriteit en pluralisering van transcendentie, die centraal staan in de postmodernisering van levensbeschouwing zoals deze door Kunneman bepleit wordt. Binnen de verscheidenheid aan

perspectieven op transcendentie vormt de verwijzing naar heelheid echter een constante. Transcendentie staat bij Open Up in het teken van *metafysische* en *universalistische*, naar essentialistische en overkoepelende eenheid verwijzende, begrippen. De eenheid of heelheid verschijnt als een alomvattende samenhang, waarin alles verbonden is met elkaar in het Geheel, de levensenergie, Al wat is, de essentie of de absolute bron. Er lijkt dus sprake te zijn van een paradox tussen de aanwezigheid van een pluraliteit aan levensbeschouwelijke perspectieven en individuele betekenisgeving aan de ene kant, en de inhoudelijk op eenheid, alomvattendheid en absolute werkelijkheid gebaseerde zingevingskaders aan de andere kant.

Zoals aan het einde van paragraaf 3.1 gezegd, manifesteert dit zich bij Open Up in een spanningsveld tussen twee kenmerken van de postmoderne horizon van transcendente waarden: de alteriteit van het individu en de noodzakelijke oriënterende en maatgevende rol die culturele zingevingskaders volgens Kunneman vervullen in het tot stand komen van de zingeving, identiteit en (gevoelens van) verbondenheid van mensen. De aanwezigheid van een transcendente eenheid die centraal staat in de horizon van transcendente waarden, gaat namelijk hand in hand met transcendente waarden die verwijzen naar de mogelijkheid voor individuen om deze transcendentie te realiseren in hun leven. De centrale waarde authenticiteit, maar ook de waarden heling, transformatie en persoonlijke of spirituele groei of ont-wikkeling, verwijzen bij Open Up in de kern naar het contact maken met en ontplooiën van de innerlijke *essentie*, waar er *tevens* een verbinding of een samenvallen is met het transcendente geheel. Zoals ik in de vorige paragraaf heb laten zien staat de transcendentie van het zelf weliswaar centraal, de vormgeving hiervan krijgt nadrukkelijk gestalte in narratieve leerprocessen in het teken van het onafgestemde. Het centraal staan van existentiële en morele leerprocessen in een sociale omgeving die expliciet in het teken staat van een niet-competitieve, steunende sfeer, gecombineerd met de aanwezigheid van een rijke horizon van culturele inspiratiebronnen, maakt evident dat in de spirituele levenskunst voorbij wordt gegaan aan de eenzijdige nadruk op autonomie van het dikke-ik. Echter ondanks dat er in de narratieve leerprocessen veel aandacht is voor de alteriteit van het zelf en de verbinding met anderen en een groter geheel, blijft het geval dat de realisatie van de absolute bron van existentiële en morele oriëntatie in het innerlijk van individuen, centraal staat in de narratieve leerprocessen. De vraag blijft dus of de alteriteit van het zelf ten opzichte van culturele morele horizonten niet doorschiet in de verabsolutering van de transcendentie van het zelf, waarin het individu wordt voorgesteld als een onthecht subject, dat onafhankelijk van anderen en een groter geheel van culturele waardeoriëntaties diens leven autonoom vorm kan geven.

De manier waarop transcendentie verschijnt bij Open Up als elke specifieke culturele zingeving overstijgend, lijkt overeen te komen maar ook te verschillen van het beeld dat Kunneman schetst van de horizon van transcendente waarden als overgangsgebied naar een oneindige ruimte. Je zou kunnen zeggen dat Kunneman in de metafoor van de oneindige ruimte de nadruk legt op het 'overgangsgebied' dat een specifieke horizon van transcendente waarden vormt naar de oneindige ruimte, terwijl bij de spiritualiteit bij Open Up de nadruk ligt op de oneindige ruimte zelf en het 'oversteken' van het overgangsgebied hiernaartoe. Dit is problematisch voor Kunneman, aangezien in zijn metafoor de overstijgende aard van de transcendente horizon nu juist ligt in het feit dat de oneindige ruimte nooit bereikt kan worden, nooit 'aanwezig' is, maar zich enkel ontsluit, opent-sluit in het moment van zingeving. Elke beweging ernaartoe brengt ook altijd de verwijdering ervan met zich mee stelt hij, doordat elke specifieke 'invulling' van de oneindigheid, de oneindigheid per definitie teniet doet; 'het inzicht kortom dat de beweging 'à Dieu', in welke gedaante dan ook, altijd mede een 'adieu' inhoudt'. (2001: 74) Het betreft het hermeneutische en postmoderne inzicht dat een horizon van transcendente waarden de voorwaarde is voor het oplichten van transcendentie, maar altijd dubbelzinnig blijft, zowel opent als inperkt. Het aanwezig stellen van de oneindige ruimte zelf zoals in de spiritualiteit bij Open

Up gebeurt, lijkt daarmee in te druisen tegen het principe van alteriteit, de differentie die inherent is aan het oplichten van transcendente waarden: openen/sluiten. Bij Open Up lijken de articulaties van transcendentie in het teken te staan van de mogelijkheid de oneindige ruimte te openen, zonder daarmee de gelijktijdige afsluiting teweeg te brengen.

Om beter zicht te krijgen op de overeenkomsten en verschillen tussen de notie van transcendentie zoals deze bij Kunneman verschijnt in een horizon van transcendente waarden in het teken van alteriteit en de notie zoals deze bij Open Up verschijnt als eenheid, zal ik te rade gaan bij Otto Duintjer en zijn boek *Onuitputtelijk is de waarheid* (Duintjer 2002). Kunneman stelt dat de boeken van Otto Duintjer en dit boek in het bijzonder, voor hem een belangrijke inspiratiebron hebben gevormd voor zijn denken omtrent het begrip transcendentie. (Kunneman 2001: 81 noot 29). Duintjer maakt in zijn beschrijving van transcendentie gebruik van twee trefwoorden of invalshoeken, 'bewustzijn' en 'waarheid', die een verhelderend licht werpen op de overeenkomsten en verschillen bij Kunneman en Open Up. Waarheid staat voor de *openbaarwording* of *manifestatie* van werkelijkheid. Waarheid als het verschijnen van werkelijkheid, vindt altijd plaats in relatie tot bewustzijn, als *ruimte* of *openheid* waarbinnen personen, dingen en gebeurtenissen pas kunnen verschijnen of zich manifesteren. (11) Het 'primaire bewustzijn' vormt de *mogelijkheidsvoorwaarde* voor al wat zich manifesteert. Duintjer sluit hier aan bij Plato, die weliswaar over waarheid spreekt, maar dit definieert als een 'veld', een alles omvattende ruimte (2002: 16) - in Duintjer's woorden een onafgrensbaar wijde manifestatieruimte, die een universele dimensie vormt die voorafgaat aan cultuur, groepsbewustzijn en persoonlijke identiteit: 'niets dan open ruimte, dan *mogelijkheid tot* manifestatie, specialisatie en identificatie', of 'louter tegenwoordigheid van geest'. (2002: 46, 12)

Naast het feit dat hij spreekt over het *voorafgaande* of *primaire* bewustzijn, stelt hij echter dat de manifestatie van werkelijkheid primair is (waarheid) – aan en in ons bewustzijn (het proces van voortdurende openbaarwording, kennisgeving, gewaarwording of *bewustwording* (bewustzijn als zich bewust zijn van iets)). Centraal in de notie van het transcendente staat voor Duintjer de menselijke, *eindige* existentie, die nooit *de* werkelijkheid kan kennen of tegenkomen. De omvattende ruimte staat in die zin voor Duintjer voor de ruimte van *mogelijke* waarheid en *mogelijk* bewustzijn, dat oneindig wijder is dan ons feitelijk bewustzijn. Alle waarheden zijn eindig. Werkelijkheid manifesteert zich altijd in eindige waarheidsruimten, waarin fenomenen aan de hand van eindige kennismiddelen, op specifieke wijze ontsloten wordt. De eindigheid van kennis houdt in dat kennis nooit absoluut is, dat de werkelijkheid nooit in zichzelf of in z'n geheel aanschouwd of ervaren kan worden, maar altijd pas via specifieke sociale, culturele (narratieve), historische, talige en lichamelijk configuraties, die de mogelijkheidsvoorwaarden vormen voor het menselijk kennen van de werkelijkheid.

Duintjer spreekt dus van de *eindige* manifestatieruimtes die de mogelijkheidsvoorwaarde vormen voor het kennen van de werkelijkheid, *en* van het primaire bewustzijn of de omvattende ruimte als de *oneindige*, omvattende manifestatieruimte, hetgeen op zijn beurt de mogelijkheidsvoorwaarde vormt voor al wat zich manifesteert en laat kennen. Het dubbele gebruik van deze woorden is karakteristiek voor de twee perspectieven die Duintjer inneemt op transcendentie, respectievelijk het perspectief vanuit de menselijke existentie, waarin de werkelijkheid altijd enkel openbaar wordt in eindige manifestaties, en het perspectief vanuit de oneindigheid die de achtergrond vormt waartegen of van waaruit specifieke manifestaties van werkelijkheid zich kunnen openbaren, ervaarbaar kunnen worden voor mensen. In deze twee perspectieven gaat het Duintjer echter om hetzelfde punt van een omvattende transcendentie, 'een surplus dat verband houdt met heel het leven, met de achtergrond van *alle* situaties. Een surplus dat verborgen kan heten, maar wat het verbergt en daarmee in petto houdt, is juist een onafelbaar tegoed aan mogelijke manifestatie, openbaarwording en wijzen van bewustwording'.

(2002: 17)

Juist het feit dat alle waarheid eindig is, wijst namelijk op de onuitputtelijkheid van het manifestatieproces zelf, het feit dat er een *oneindig potentieel* aan eindige manifestaties is. *De werkelijkheid of waarheid is nooit in z'n geheel te ervaren, omdat deze altijd nog meer en anders is dan wat zich manifesteert binnen specifieke manifestatieruimten.* Aan de hand van Heidegger spreekt Duintjer hier van transcendentie als een onuitputtelijk 'tijdsgebeuren', 'waarheidsgebeuren' of 'manifestatiegebeuren'. De voorafgaande oorsprongsdimensie waarvan Duintjer spreekt, staat hier niet in het teken van het *zijn*, als in bewust-zijn of open ruimte, maar in het teken van *worden*. Volgens Duintjer legt Heidegger meer dan Plato en de westerse en Indiase mystiek, de nadruk op een transcendentie die meer aan de aardse bestaanswijze van de mens gebonden is, het menselijk ervaarbare. (2002: 123) Heidegger spreekt volgens Duintjer weliswaar van een oorspronkelijke Verborgenheid van waaruit alles voortkomt, deze verschijnt echter niet als een 'uiteindelijke oneindige verborgenheid', een op zichzelf staande, 'boventijdelijke', onveranderlijke dimensie die bereikt kan worden, maar altijd als een geheimvolle verborgenheid, die zich onttrekt én met elke 'ontberging' betuigt (in menselijke, eindige waarheidsruimtes). (2002: 79)

In het nu volgende zal ik laten zien hoe Duintjers beschrijving van transcendentie als tijdsgebeuren in grote lijnen overeenkomt met de manier waarop Kunneman spreekt over de horizon van transcendente waarden, en hoe de beschrijving van transcendentie als voorafgaand bewustzijn of omvattende ruimte, overeenkomt met de manier waarop transcendentie bij Open Up wordt beschreven en verbeeld. Doordat beide bij Duintjer verwijzen naar eenzelfde transcendentie, zullen er verbindingslijnen zichtbaar worden tussen transcendentie bij Kunneman en Open Up. De manier waarop Duintjer transcendentie als waarheid definieert, als de openbaarwording van werkelijkheid die altijd geschiedt in eindige manifestatieruimten, komt overeen met Kunneman's beschrijving van de postmoderne horizon van transcendente waarden. Kunneman stelt dat mensen zich altijd-al in narratieve weefsels bevinden, waar zij een *specifiek* gevoel voor het *geheel* in opdoen, dat de manier waarop zij de werkelijkheid zien en ervaren op specifieke (eindige) wijze vormgeeft – specifiek omdat elk gevoel voor het geheel, alle transcendente waarden gebonden zijn aan specifieke culturele achtergronden en historische omstandigheden. Net als bij Duintjer vormt dit een centrale pointe in Kunneman's betoog, omdat hij met de nadruk op de eindigheid van alle transcendente waarden, de verabsolutering en totalisering van religieuze tradities, moderne ideologieën en de waarden van het dikke-ik wil overstijgen. Duintjer stelt hier: alle waarheden zijn eindig en elke waarheid heeft aanvullende waarheden naast zich, onder zich en boven zich. Oftewel het kan altijd meer en anders: de waarheid is onuitputtelijk. (2002: 16) Kunneman stelt: alle transcendente waarden liggen ingebed in sociaal geconstrueerde narratieve kaders, die relatief, contextgebonden en historisch gesitueerd zijn (eindigheid) en daarmee fundamenteel open: menselijke zingevingsprocessen zijn onuitputtelijk, worden steeds anders en steeds opnieuw vormgegeven. (2001: 96)

Met het centraal stellen van de narratieve inbedding van alle transcendente waarden, stelt Kunneman dus dat naast dat het grootste gevaar van zingevingsprocessen ligt in het sluiten van de oneindige ruimte van mogelijkheden door de verabsolutering van transcendente waarden, de afsluiting van de oneindigheid tevens een noodzakelijke voorwaarde is voor zingeving, identiteit en verbondenheid. Want juist in het beperken van de oneindigheid, vindt de zingeving en identiteitsvorming zijn bestaansgrond. Aan de hand van de zingeving wordt een 'wereld' geopend, een specifiek, betekenisvol 'geheel', waarin de mens een plek kan hebben. De mogelijkheid voor identiteit en moraliteit wordt dus 'geopend' door de beperking van de oneindigheid, het vastleggen en afgrenzen van een binnen van een buiten, het zelf van de ander, het eigene van het vreemde. Het sluiten van de oneindigheid vormt bij Kunneman dus niet alleen

een gevaar, maar net als bij Duintjer eveneens een wezenlijke mogelijkheidsvoorwaarde voor het mens-zijn.

Het hermeneutische inzicht dat de mens noodzakelijk ingebed is in een specifiek sociaal en narratief weefsel, is voor Kunneman van wezenlijk belang omdat hij hiermee het dikke-ik wil overstijgen, hetgeen hij typeert als een verontrustende uitvergroting, ofwel *verabsolutering*, van het autonome, vrije individu. (2001: 8) De pointe van zijn betoog betreft het inzicht dat het 'geheel' van zingevende verhalen en maatgevende waarden, net zo goed ten grondslag ligt aan de veronderstelde autonomie van het moderne Verlichtingsdenken, als aan religieuze en levensbeschouwelijke tradities. Ofwel het beeld dat in onze tijd regeert van het individu als autonoom en onafhankelijk van anderen en de culturele omgeving, zelfsturend vorm en zin gevend aan diens leven, komt volgens Kunneman zelf voort uit een specifiek narratief weefsel dat niet ter beschikking staat aan de vrije keuze van het 'autonome' individu. Gezegd kan dus worden dat de horizon van transcendente waarden van het dikke-ik of de 'dikke-horizon' in de maatschappij maatgevend is en andere 'verhalen' naar het privé-domein drukt door het eigen verhaal als absoluut geldig voor te stellen, de eigen eindigheid te ontkennen. Hierdoor wordt de veronderstelde autonomie van individuen juist verminderd, doordat in de normalisering van de waarden van het dikke-ik, andere perspectieven uitgesloten worden en zo de pluraliteit teruggedrongen wordt, wat de mogelijkheid voor individuen om zich op een eigen manier te verhouden tot de transcendente waarden van het dikke-ik bemoeilijkt.

Zoals al in paragraaf 3.1 beschreven wil Kunneman deze verabsolutering overstijgen door het hermeneutische inzicht te verbinden met een postmodern inzicht, hetgeen hij verwoordt in de metafoor dat elke horizon van transcendente waarden de grens vormt die een *eindige* culturele ruimte afbakt *en* tegelijk opent op een onbegrensde ruimte waar een *oneindig* potentieel aan mogelijke articulaties van transcendente waarden is. Het is dit *overgangsgebied* van eindige narratieve ruimtes naar een oneindige ruimte van mogelijkheden, waarin specifieke narratief geconstrueerde ruimtes voortdurend sociaal ge(re)construeerd worden, die voor Kunneman de transcendente aard uitmaakt van de postmoderne morele horizon. In Kunneman's zoektocht de verabsolutering van specifieke zingevingen te overstijgen, denkt hij transcendentie in de postmoderne morele horizon als het *onuitputtelijke proces* waarin eindige binnenruimten elk moment 'emergeren' (oprijzen) op een in principe oneindig aantal mogelijke manieren; oftewel het betreft een *oorspronkelijk onuitputtelijk gebeuren* telkens anders en opnieuw vorm krijgt. Transcendentie verschijnt dus als ontologische differentie, de emergente eindig/oneindig dynamiek die de basis vormt voor alle ervaren en gekende werkelijkheid. Het (h)erkennen van de eindigheid in het licht van de onuitputtelijkheid, vormt voor Kunneman de basis aan de hand waarvan een openheid ontstaat naar pluraliteit en uniciteit. Het is in deze notie van het transcendente, dat hij de waarden alteriteit (recht op verschil/uniciteit) en pluraliteit fundeert. Het oneindig potentieel van mogelijke articulaties van transcendente waarden, dient tot uitdrukking te komen in een rijke transcendente horizon in de maatschappij, waardoor individuen werkelijk de mogelijkheid krijgen tot cocreatie – niet als autonoom, onafhankelijk subject, maar in de mogelijkheid zich op eigen, existentieel doorleefde wijze te *verhouden* tot culturele zingevingskaders.

De vraag is nu hoe dit zich verhoudt tot de transcendentie bij Open Up. Waar bij Kunneman in de articulatie van een horizon van transcendente waarden noodgedwongen een sluiting optreedt van de oneindige ruimte, daar lijkt in de opvattingen omtrent transcendentie zoals deze in de spiritualiteit bij Open Up maatgevend zijn, juist nooit sprake te zijn van een werkelijke beperking of afsluiting van de oneindigheid van de ruimte. Dit aangezien deze altijd aanwezig is als het Geheel of als de essentie van alles wat is. Waar bij Kunneman transcendentie verschijnt als het door Duintjer beschreven onuitputtelijke tijds- of waarheidsgebeuren, daar lijkt de notie

van het transcendente in de spiritualiteit bij Open Up meer overeen te komen met Duintjers beschrijvingen van het transcendente als het primaire bewustzijn of de omvattende ruimte. Het bewustzijn als omvattende ruimte gaat vooraf aan alle begrenzingen van taal, cultuur en persoonlijke identiteit, stelt Duintjer. Het vormt de basis en blijvende achtergrond van waaruit wij al onze specifieke, eindige vormen van bewustzijn aanleren. Het betreft de *voorafgaande oorsprongsdimensie* van waaruit de culturele interpretatiekaders, die de eindige waarheidsruimten uitmaken, geconstrueerd, gerelativeerd en overschreden kunnen worden. 'De onuitputtelijke Werkelijkheid als omvattende manifestatieruimte waarin alle mogelijke dualiteiten, polariteiten en diversiteiten zich pas kunnen voordoen of tonen, is zelf dat wat alle scheidingen doorkruist en overkoepelt...' (2002: 33)

De noties van '(al)omvattendheid' en 'overkoepeling', die bij Duintjer en Open Up centraal staan in het transcendentiebegrrip, verschijnen bij Kunneman expliciet in het teken van hiërarchische of verticale transcendentie. Zowel bij Duintjer als bij Open Up, verschilt de manier waarop het transcendentiebegrrip invulling krijgt echter van de traditionele invulling ervan, doordat zij niet leidt tot de verabsolutering van de zingeving en moraal van één specifieke culturele traditie of gemeenschap, maar wordt beschouwd als elke specifieke articulatie of verbeelding van transcendentie *overstijgend*. Het gaat in de spiritualiteit bij Open Up om een transcendente *werkelijkheid* die de verschillende culturele zingevingskaders *transcendeert*. Ofwel de verschillen op het niveau van de zingeving worden overstegen, door ze te verbinden in een groter geheel dat alles omvat en doordringt maar nooit vast te leggen is. Je zou kunnen zeggen dat het bestaan van deze transcendente dimensie centraal staat als transcendente waarde in de horizon van transcendente waarden bij Open Up.

Net als Duintjer stelt gaat het hier strikt genomen niet om een 'waarde', aangezien er sprake is van een 'bovendiscursieve' dimensie, waarmee Duintjer bedoelt dat het gaat om een dimensie die voorbijgaat aan de narratieve zingeving, identiteit en waarden die Kunneman benadrukt (dan wel in het licht van alteriteit) in diens humanistisch en hermeneutisch perspectief op transcendentie. (2001: 94-94, 97) Zowel bij Duintjer als bij Open Up, gaat het in spirituele zingevingsbronnen om de *verwijzing* die deze narratieve kaders in zich dragen naar een werkelijkheid die deze kaders overstijgt en die in bijzondere ervaringen beleefd kan worden: 'Ervaringen' met werkelijkheid die zintuigen, discursief verstand en eigen eindige persoonlijkheid overstijgt, omvat en doordringt, en daarmee heel onze conventioneel bekende werkelijkheid.' (2002: 92) Duintjer stelt dat de representatie van deze dimensie wel plaatsvindt op het niveau van de zingeving, en dus ook als zodanig beoordeeld dient te worden. Zoals boven beschreven betekent dit voor Duintjer hetzelfde als voor Kunneman: waarheid is eindig, altijd pluriform en onuitputtelijk. Duintjer neemt de alteriteit van het individu niet op in zijn aforisme over waarheid (2001: 16), maar zoals ik zal laten zien speelt het net als bij Kunneman wel degelijk een essentiële rol in zijn transcendentiebegrrip, wat in essentie gaat over bewustzijn en de *houding* van het individu tot waarheid, *waardoor*, stelt Duintjer, waarheid zich pas kan gaan openbaren als eindig/onuitputtelijk.

In het nu volgende wil ik aan de hand van Duintjer laten zien dat de notie van transcendentie als eenheid en de notie van transcendentie als alteriteit, zoals Kunneman deze uitdrukt als alteriteit van het individu, pluraliteit en eindigheid, geen tegengestelden zijn maar in wezen elkaar veronderstellen. Zowel bij Kunneman als bij Open Up verwijst de overstijgende aard van de transcendentie, naar het inzicht dat de horizon van transcendente waarden nooit definitief bezet kan worden, omdat zij opent op een oneindige ruimte. Er bestaat bij Open Up geen tegenstelling tussen de nadruk op eenheid, in de zin van een absolute of universele werkelijkheid, en de verscheidenheid aan culturele levensbeschouwelijke perspectieven. De verschillende levensbeschouwelijke tradities worden niet gezien als tegenstrijdig, maar als verschillende

perspectieven die iets laten zien van de ene transcendente werkelijkheid. De metafoor die veelvuldig wordt gebruikt betreft de vele wegen die naar dezelfde bestemming leiden. Uitgangspunt is de overtuiging dat er *één universele bron van transcendentie* is, een universele levenskracht of –stroom, die zich op een oneindig aantal verschillende manieren manifesteert en daarom ook op evenzovele verschillende manieren door mensen wordt uitgedrukt in woorden, beelden en symbolen – zonder ooit in één specifieke articulatie te kunnen worden uitgeput. In de spiritualiteit bij Open Up is het dus juist de overstijgende bron/dimensie, aan de hand waarvan evident wordt dat de menselijke, eindige zingeving op vele mogelijke manieren uitgedrukt kan worden in vele mogelijke, specifieke representaties van transcendentie (pluraliteit aan transcendente waarden), en dat dit een onuitputtelijk proces is dat elk moment plaatsvindt (emergentie) in directe relatie tot het innerlijk van individuen (alteriteit) – aan en in ons bewustzijn zoals Duintjer zegt. Op dit laatste zal ik nu verder ingaan

De overeenkomstige nadruk op eindigheid en pluraliteit/onuitputtelijkheid, gaat gepaard met het verschil dat bij Kunneman de oneindige ruimte verschijnt in de differente relatie tot de eindige ruimtes - het gaat om het in principe oneindige aantal mogelijke *figuraties* van transcendente *waarden*, die elk moment ontsluiten in een specifieke configuratie - terwijl bij Open Up de oneindige ruimte, naast dat zij naar het oneindig aantal mogelijke articulaties van transcendentie verwijst, *in de laatste plaats* verwijst naar de omvattende ruimte van het bewustzijn. Waar voor Kunneman de culturele articulaties de noodzakelijke *voorwaarde* vormen voor het doen oplichten van de oneindige ruimte (ontologische differentie als eindig/oneindig), daar zijn de figuraties van transcendente waarden in de spiritualiteit bij Open Up erop gericht individuen te stimuleren verbinding te maken met de oneindige ruimte *voorbij* de culturele articulaties van transcendentie. Zoals gezegd valt transcendentie bij Open Up niet samen met het domein van de zingeving of narrativiteit. Evenmin verschijnt zij echter als een abstracte metafysische werkelijkheid. Transcendentie wordt beschouwd als een *staat van zijn* die nooit adequaat beschreven of verbeeld kan worden, maar enkel *ervaren* kan worden door het individu. Spirituele of levensbeschouwelijke kaders hebben bij Open Up eigenlijk een secundaire functie. Het primaat van de persoonlijke ervaring wordt op het festival weerspiegeld in het op de achtergrond staan van specifieke levensbeschouwelijke tradities en opvattingen, ten opzichte van de praktijken en technieken die op de voorgrond staan. Levensbeschouwelijke kaders verschijnen als complementaire hulpbronnen, verschillende paden of methoden, die erop gericht zijn het individu te openen voor de persoonlijke ervaring van transcendentie.

Waar voor Kunneman de culturele articulaties van transcendentie de oneindige ruimte ontsluiten, daar impliceert de aanwezigheid van een transcendente horizon bij Open up dus niet per sé de gelijktijdige toenadering en verwijdering van de oneindige ruimte. Dit aangezien het bij Open Up gaat om de verwijzing die de articulaties van transcendentie in zich dragen naar de ervaring van de oneindige ruimte – waardoor deze voorbij wijzen aan het eigen specifieke, noodgedwongen beperkte perspectief. De specifieke articulaties van transcendente waarden die naar voren komen in levensbeschouwelijke tradities, staan bij Open Up dus niet zozeer in hun *zingevende* functie centraal, zoals bij Kunneman, maar voornamelijk in hun *verwijzende* functie – voor zover ze individuen kunnen helpen om de ervaring van transcendentie in zichzelf te vinden. De specifieke articulaties van transcendentie bij Open Up openen het individu voor de ervaring van transcendentie voor zover zij zich erdoor laten inspireren om het 'overgangsgebied' over te steken naar de oneindige ruimte. Specifieke culturele articulaties worden gebruikt om het individu te *openen*, hem of haar *ontvankelijk* te maken voor de overstijgende, oneindige aard van de ruimte voorbij de specifieke articulaties en sluit de oneindigheid dus als zodanig niet af. De specifieke articulaties van transcendentie wijzen voorbij de eigen specifieke vorm, voorbij de verschillen op het niveau van de zingeving, naar *de ervaring van transcendentie in alles*. Transcendentie als eenheid zou daarmee als absoluut of universeel beschouwd kunnen worden,

maar is niet exclusief in de zin dat zij de waarheid opsluit in één specifiek, absoluut geldig perspectief; de transcendentale ervaring is een eenheidservaring in de zin dat zij *inclusief* is, ofwel niets buitensluit.

Transcendentie als eenheid geeft bij Open Up dus zowel ruimte als dat het voorbijgaat aan de narratieve zingeving. Dit doet zij door de transcendentie in essentie te denken als een staat van bewustzijn *waarbinnen* alles als transcendent beleefd kan worden, *juist omdat* het tegen de achtergrond van het voorafgaande bewustzijn herkend kan worden als een eindige manifestatie van het transcendentale dat alles omvat en doordringt. Transcendentie als de ervaring van een onderliggende of overstijgende eenheid in de verscheidenheid, resoneert met Duintjer's benadering van transcendentie als de omvattende manifestatieruimte *waarbinnen* het ontsluiten van manifestaties plaatsvindt. Aan de hand hiervan kan begrepen worden dat het in de transcendentie-ervaring bij Open Up niet gaat om ervaringen of manifestaties in de gebruikelijke zin van het woord, maar om een specifieke manier van ervaren waarin we, in Duintjer's woorden, *onzelf herkennen als de manifestatieruimte zelf* die voorafgaat aan de manifestaties. (2002: 96) Deze realisatie, waarin er een bewustzijn is van zowel de (eindigheid van de) fenomenen die in en aan ons bewustzijn verschijnen, als van het voorafgaande bewustzijn zelf waarbinnen deze fenomenen verschijnen, is wat de transcendentie uitmaakt bij zowel Duintjer als Open Up: eenheid in verscheidenheid. Duintjer stelt in dit verband dat bewustzijn van het voorafgaande bewustzijn, de voorwaarde vormt voor de realisatie dat de werkelijkheid zelf (zoals deze zich manifesteert) ook altijd nog meer en anders is dan de manier waarop deze in en aan het bewustzijn verschijnt in specifieke waarheidsruimten. Oftewel het is pas in de realisatie van de omvattende ruimte van het voorafgaande bewustzijn, dat de werkelijkheid kan verschijnen in diens emergente eindig/oneindig beweging. (2002: 16)

In de notie van het transcendentale gaat het dus zowel bij Duintjer als bij Open Up om een voorafgaande, overstijgende werkelijkheid, die 'gelegen is voorbij onze interpretatiekaders en wat wij daarbinnen gewoonlijk voor mogelijk en werkelijk houden' (96), die tegelijkertijd de essentie uitmaakt van het individu. Door transcendentie te denken als een omvattend veld van bewustzijn, een benadering die zowel bij Duintjer (via Plato) en Open Up aanwezig is, wordt het bewustzijn van het individu dus de brug naar het alomvattende, aldoordringende werkelijkheid, bij Open Up ook wel het Geheel genoemd, wat individuen dus inherent verbindt met anderen. In christelijke beeldspraak stelt Duintjer dat individuen hun innerlijk de toegangspoort vormt naar 'het Koninkrijk Gods', dat wanneer op de juiste manier geopend 'overal om ons heen aanwezig blijkt' en dat wat gewoonlijk niet ervaarbaar is, zich dan plotsklaps toont in 'het doorschijnende uiterlijk van elk bewust wezen dat je ontmoet'. (mijn cursivering) (2002: 94) Hierin zien we dat bij Duintjer net als bij Open Up, de realisatie van de onderliggende eenheid in onszelf, de basis vormt voor de ervaring van transcendentie in alles; wat ook betekent dat wanneer we deze dimensie in onszelf ont-dekken, deze innerlijke eenheidsdimensie ineens door het uiterlijk van alle bewuste wezens heen zichtbaar wordt. Duintjer spreekt dan ook van het omvattende en primaire *verbindende*. 'Hoeveel vragen hierover ook te stellen zijn, het lijkt erop dat elk eindig bewustzijn in zekere zin deel uitmaakt van een achterliggend en overkoepelend 'bewustzijn' (Geest of Zelf), waarin alle bewustzijnsvormen samenkomen en onderling verbonden blijken.' (2002: 95) Evenals bij Open Up leeft bij Duintjer de overtuiging dat deze universele dimensie die het wezen uitmaakt van individuen en hen tegelijk verbindt met al wat is, de essentie vormt waarnaar de grote tradities van de mensheid - weliswaar veelal vertekend - verwijzen. Hij spreekt van 'de innerlijke weg naar de creatieve bron van alle culturen en tradities', als essentie van wat hij spiritualiteit zou noemen. (2002: 91)

Het belang dat Kunneman stelt in een horizon van transcendentale waarden voor het tot stand brengen van zingeving, identiteit en verbondenheid, wordt bij Duintjer en Open Up dus

gerelativeerd in het licht van het transcendente, dat de uiteindelijke bron vormt van alle zingeving, identiteit en verbondenheid. Het individu is weliswaar ingebed in een narratief weefsel, dit is op diens beurt ingebed in de oneindige manifestatieruimte van het voorafgaande bewustzijn, dat zetelt in het individu. Het is dus niet de horizon van transcendente waarden die uiteindelijk centraal staat in de creatie van het gevoel voor het geheel van het individu, maar de directe verbinding die het individu via diens innerlijk met het transcendente geheel zelf heeft. Het gevoel voor het geheel krijgt bij Open Up hiermee een letterlijke betekenis: gevoel voor het transcendente Geheel. In de narratieve leerprocessen worden individuen gestimuleerd om hun eigen gevoel voor het Geheel te ontwikkelen door rechtstreeks verbinding te maken met de transcendente laag in hun bewustzijn. Het gaat er eigenlijk om alle kaders los te laten en de transcendentie in zichzelf en in alles te ervaren. Alhoewel sociologisch gezien de transcendentie van het zelf sociaal en narratief ingebed ligt, zijn de narratieve leerprocessen erop gericht individuen hun transcendente vermogen te ontwikkelen om los van anderen en de culturele kaders te bepalen wat maatgevend is. Het individu verschijnt hier als verbonden met het Geheel, voorbij de culturele kaders die wijzen op het geheel. Transcendentie staat hier paradoxaal in het teken van de onafhankelijkheid van individuen van anderen en morele kaders *en* de inherente verbondenheid met anderen en het groter Geheel.

Je zou kunnen zeggen dat net als bij het moderne universalisme, in de spiritualiteit bij Open Up in de lokaal gewortelde culturele tradities gezocht wordt naar hetgeen dat universeel geldig is. De universele geldigheid die wordt toegekend aan de transcendente bron en de transcendente waarden die daarnaar verwijzen, komt overeen met het moderne universalisme in de zin dat het nooit samenvalt met een specifieke articulatie van een bepaalde cultuur. Echter het verschil is dat de universele verbondenheid, gelijkwaardigheid en autonomie van mensen, niet wordt geënt op de universele, bij alle mensen aanwezige rationele vermogens, maar op de bij alle mensen gelijkkelijk aanwezige verbinding met het universele bewustzijn. Bij Open Up hebben de transcendente waarden die verwijzen naar de universele bron en de morele inzichten die daaruit voortkomen, geen betrekking op rationeel overeengekomen universele geldigheid van normen of handelingsregels, geabstraheerd van elke sociaal-culturele particulariteit. Omdat de notie van het transcendente bij Open Up wordt beschouwd als een alomvattende eenheid die ervaren kan worden in alles, hoeven specifieke persoonlijke en sociaal-culturele condities niet te worden uitgesloten, om zoals in het moderne universalisme, tot een consensus te komen over abstracte normen of handelingsregels die deductief toegepast dienen te worden op specifieke situaties. Het gaat niet om het tot stand brengen van een consensus en niet over het uitfilteren van het specifieke op zoek naar het algemene, maar om de unieke persoonlijke ervaring van het universele transcendente *in* het specifieke sociaal-cultureel gesitueerde, existentieel gevormde, lichamelijke en zinnelijke leven van individuen.

Oftewel de *specifieke culturele articulaties* van transcendentie die naar voren komt in de narratieve leerprocessen bij Open Up, wijzen voorbij zichzelf naar de *universele* bron, die *individueel* ervaren kan worden. Omdat de transcendente bron alles omvat, overstijgt zij de tegenstelling tussen de traditionele en moderne moraal aan de ene kant en de postmoderne moraal aan de andere kant. In zowel de traditionele als de moderne moraliteit staat het primaat van de sociale orde centraal ten opzichte van het individu, respectievelijk in de gedaante van de lokaal gewortelde gemeenschap dan wel de sociaal-economische orde of de maatschappij/kosmopolis. Het individu wordt beschermd, maar in ruil daarvoor dient het af te zien van de neiging om zich op het eigen verlangen of genieten te richten. Kunneman stelt dat de traditionele en moderne moraal in het teken staan van het spanningsveld tussen de *behoedende* en de *invoegende* impuls: de bescherming van het individu door deze stevig in te metselen in een sociaal en narratief weefsel met daarin verankerde morele voorschriften en gedragsregels. Aan de hand van de verschuiving van een religieus naar een humanistisch fundament, komt in de

moderne moraal weliswaar het eigen inzicht en de vrijwillige instemming centraal te staan en wordt de behoedende impuls uitgebreid van enkel de leden van de eigen gemeenschap naar alle menselijke, rationele wezens. De invoegende impuls blijft echter in de moderne moraal evengoed centraal staan, 'in de vorm van een *door het subject zelf* voltrokken beheersing en onderdrukking van 'immorele', slechts op het eigen genieten gerichte verlangens en impulsen.' (1998: 71)

In de postmoderne moraal gaat het om een persoonsgerichte moraal, die Kunneman het recht op onafgestemdheid noemt, waarin het volgen van het eigen verlangen '*tegen het geweld van invoeging in*' juist centraal staat. (1998: 74) Kunneman stelt dat in de postmoderne moraal korte metten wordt gemaakt met de spanning tussen de behoedende en invoegende werking van de moraal: 'Het behoeden wordt hier los gemaakt van de gemeenschap, de politiek en de economie en als zelfzorg gedacht, als een verhouding van personen tot hun eigen mogelijkheden en diepten, onder volledige abstractie van alle vormen van maatschappelijke inbedding.' (1998: 70) Zoals gezegd beschouwt Kunneman de postmoderne moraal, met de nadruk op het ontwikkelen van een eigen levenskunst of *bestaansethiek*, als een centraal element in zijn kritisch humanisme en de postmoderne horizon van transcendente waarden. Echter waar volgens Kunneman de traditionele en moderne moraal de nadruk leggen op de invoegende impuls, daar schiet de postmoderne moraliteit volgens hem door in de opvatting dat moraliteit een zuiver existentiële aangelegenheid is en individuen zich los dienen te maken uit alle culturele zingevingskaders, aangezien deze enkel dienen om de persoonlijke vrijheid te beknotten.

In de spiritualiteit bij Open Up zijn het individuele en het universele verbonden in de essentie van het individu. Zoals in de vorige paragraaf naar voren is gekomen is het omarmen van het onafgestemde wezenlijk in de verbinding van het individu met deze transcendente bron in zichzelf. Het individuele en het grotere geheel worden dus niet verbonden door het lichaam, gevoel en verlangen te onderdrukken, zoals in de traditionele en moderne moraal centraal staat, maar juist door deze te affirmeren. Het volgen van het eigen verlangen staat ten dienste van het geheel. Alhoewel dit dus een universeel geldige handelingsregel genoemd zou kunnen worden, is deze dus niet abstract, maar altijd geworteld in de individuele existentie. Aandacht voor het existentiële is dus essentieel transcendent. Dit wordt weerspiegeld in het feit dat naast de transcendente waarde van authenticiteit, de transcendente waarde van verbinding centraal staat. Authenticiteit staat voor de verbinding van het individu met het transcendente in zichzelf, diens essentie waarin het inherent verbonden is met het Geheel; transcendentie als *authenticiteit-in-verbinding*.

In het samengaan van de waarden authenticiteit en verbondenheid in de transcendentie, wordt voorbij gegaan aan de moderne verabsolutering van vrijheid en autonomie, waar de postmoderne levenskunst naar blijft verwijzen. Doordat het individuele goed verbonden wordt met het algemeen goed, wordt het moreel relativisme op filosofisch niveau doorbroken. Op deze manier zou je dus kunnen zeggen dat in de spiritualiteit bij Open Up de postmoderne verbinding naar voren komt die Kunneman zoekt tot stand te brengen tussen de moderniteit en traditie, tussen de autonomie van het individu en een pluraliteit aan levensbeschouwelijke perspectieven met de daarin naar voren komende morele betrokkenheid op anderen en een groter geheel. Echter alhoewel ik heb laten zien dat bij Open Up narratieve leerprocessen in het teken van diepe autonomie en horizontale transcendentie centraal staan, dient aan de hand van bovenstaande analyse van het transcendentiebegrip onderzocht te worden of er, ondanks het feit dat de horizon van transcendente waarden bij Open Up voldoet aan de criteria van horizontale transcendentie, toch niet sprake is van een verticale transcendentie.

De inherente verbondenheid van het individu met anderen en een groter geheel die centraal staat

in het transcendentiebegrif bij Open Up, is namelijk geworteld in een dimensie die alle narrativiteit transcendeert (eenheid) en tegelijk de essentie (dieptedimensie) uitmaakt van wie wij zijn en van al het leven (verscheidenheid). In het licht van Kunneman's zoektocht het moreel relativisme en narcisme van het dikke-ik te overstijgen, kunnen twee kritische kanttekeningen gezet worden bij deze opvatting van transcendentie: de eerste betreft de vraag als transcendentie in alles is, of alles dan ook transcendent is? Dat lijkt elke vorm van moraliteit onmogelijk te maken. Wat zou betekenen dat de spiritualiteit bij Open Up en de notie van het transcendente die daarin centraal staat, net als de postmoderne levenskunst terugvalt in de persoonlijke keuze met de subjectieve voorkeur als enige grond voor moreel beraad en existentiële oriëntatie. Ditzelfde geldt voor de tweede kritische kanttekening, dat als het individu in diens innerlijk een directe verbinding heeft met de transcendente bron, dit maakt dat deze diens existentiële en morele oriëntatie – in essentie – onafhankelijk van anderen en gemeenschappelijke zingevingskaders vorm kan en *dient* te geven. De vraag is dus of in het transcendentiebegrif, dat de basis vormt voor de narratieve leerprocessen bij Open Up, geen sprake is van een verticale transcendentie, waarin de alteriteit of uniciteit van het zelf verabsoluteerd wordt in het licht van de alomvattende transcendentie. Aangezien hierin geen externe maatstaven zijn aan de hand waarvan uitingen beoordeeld kunnen worden, zou het volgens Kunneman onmogelijk worden het moreel relativisme en narcisme van het dikke-ik te bekritisieren, begrenzen en overstijgen.

Oftewel de verbinding van het zelf met anderen en het Geheel is weliswaar ontologisch verankerd bij Open Up, dit zegt op zichzelf nog niets over de aard van deze verbinding en het al dan niet morele, humanitaire gehalte ervan. Ter afsluiting van dit hoofdstuk zal ik daarom aan de hand van het transcendentiebegrif dat ik in deze paragraaf heb onderzocht aan de hand van Duintjer, nogmaals terugkeren naar de spirituele levenskunst die in de narratieve leerprocessen bij Open Up wordt aangemoedigd, en laten zien dat het transcendentiebegrif en de nadruk daarin op een persoonlijke, spirituele levenskunst, een inherente morele grondslag hebben, die overeenkomt met het moreel maatgevende kader dat Kunneman schept voor de postmoderne horizon van transcendente waarden.

Spirituele levenskunst

Strikt genomen overstijgt de notie van het transcendente bij Open Up de morele goed-slecht dichotomie, omdat alle dualiteit omvat wordt in het grotere Geheel dat inherent goed en zinvol is en alles wat gebeurt en ervaren wordt verschijnt als een leerproces richting de bewustwording hiervan. Dit laatste vormt echter de basis voor de ethiek, of voor wat je een meta-ethiek zou kunnen noemen. Transcendentie is namelijk weliswaar altijd aanwezig als de bron van alle manifestaties, het wordt echter niet vanzelfsprekend ervaren door mensen. Zoals al naar voren is gekomen staan de leerprocessen in het teken van de bevordering van de sensitiviteit, de ontvankelijkheid voor het transcendente in alles wat is. Er is bij Open Up sprake van een sterke notie van de verwijdering van het individu van de transcendente bron. Dit blijkt uit de vele toespelingen op de menselijke conditie als een van vervreemding en crisis en de nadruk op ontwikkeling en herverbinding. Ook al is de transcendente bron alomvattend, zij wordt niet bewust ervaren. De afsluiting of verwijdering van de oneindige ruimte waar Kunneman over spreekt, wordt in de spiritualiteit bij Open Up beschouwd als de maatschappelijke status quo en vormt het uitgangspunt van de existentiële en morele leerprocessen, die erop gericht zijn individuen te openen voor of bewust te verbinden met de oneindige ruimte als geleefde werkelijkheid.

De reden dat mensen de transcendentie niet ervaren, komt volgens de spiritualiteit bij Open Up net als bij Kunneman, doordat zij zich verliezen in de specifieke vormen die voor hun van transcendente waarde zijn. Het gaat hier naast religieuze tradities, voornamelijk om de moderne zingeving van het dikke-ik. In beide gevallen gaat het basaal om eenzelfde mechanisme van (dikke) zingeving en identiteitsvorming, waarin de identificatie met een specifieke vorm van

zingeving, een verhaal (narratief weefsel) over de werkelijkheid of over zichzelf, een gevoel van samenhang of coherentie – of *heelheid* – tot stand brengt. Alhoewel de transcendente horizon die hierin ontstaat een ervaring van zin, identiteit en verbondenheid opleveren en aldus met Kunneman gesproken kan worden van de 'opening' van een eindige ruimte, een specifiek geheel, gaat het hier gezien vanuit de notie van het transcendente bij Open Up juist *niet* om de opening van de oneindige ruimte, het Geheel of de transcendente heelheid. Op het moment dat de identiteit ontleend wordt aan een specifieke zingeving, wordt de overstijgende aard van het transcendente aan het oog onttrokken. De (exclusieve) identificatie van het transcendente in een bepaalde vorm, een specifiek gevoel voor het geheel, een persoonlijke identiteit of een 'hoogste zijnde', zorgt er namelijk voor dat er geen sprake kan zijn van de ervaring van onbegrenstheid, van onderliggende eenheid. De overstijgende aard van het transcendente verdwijnt naar de achtergrond, of wordt afgesloten, aangezien er in de ervaring sprake is van dualiteit tussen hetgeen waar het transcendente mee geïdentificeerd wordt, het 'eigene', en al het 'andere'.

Omdat bij Open Up transcendentie als eenheid wordt gedacht en deze in die zin altijd-al 'open' is, hebben de noties openen en sluiten dus betrekking op het al dan niet *bewust ervaren* van deze onbegrenstheid, en niet op het niveau van de ontologie zoals bij Kunneman. Maar net zo goed als dat bij Open Up het transcendente altijd al open is, is bij Kunneman het ont-sluiten altijd al gaande. Het gaat dus bij zowel Open Up als Kunneman om de bewuste ervaring hiervan of de *openheid* hiervoor – tegenover het afgesloten zijn hiervan door de vereenzelviging met of verabsolutering van een persoonlijke of collectieve identiteit. Bij beide gaat het niet alleen om een descriptieve ontologie, maar worden vanuit de aard van de ontologie moreel maatgevende of 'transcendente' waarden opgesteld, die zoveel mogelijk recht doen aan de aard van de werkelijkheid, en als basis dienen voor de narratieve leerprocessen – alteriteit en pluraliteit staan hierin voor beiden centraal. Essentieel is voor beiden de manier waarop het individu zich verhoudt ten opzichte van de werkelijkheid. Beiden pleiten voor een *levenskunst* waarin het individu 'geopend' wordt voor het transcendente, in de zin van 'het-specifieke-manifestaties-overstijgende' - in de vorm van de ontologische Openheid respectievelijk het onuitputtelijke ont-sluiten – waardoor de werkelijkheid kan verschijnen in het licht van de oneindige ruimte van mogelijkheden, en pluraliteit evident wordt. De transcendente waarden van alteriteit en pluraliteit hebben dus niet de basis in een intersubjectief of hermeneutisch geconstrueerd narratief weefsel, maar verwijzen in de laatste plaats naar de aard van de werkelijkheid en de aard van het transcendente.

Zoals ik al op het niveau van de ontologie heb laten zien dat alteriteit, eindigheid-onuitputtelijkheid/pluraliteit in het transcendentiebegrif bij Open Up centraal staan, wil ik nu aan de hand van Duintjer's 'spirituele levenskunst' laten zien dat de manier waarop de levenskunst wordt vormgegeven expliciet gericht is op het realiseren van deze horizontale transcendentie en het overstijgen van de specifieke mechanismen van zingeving en identiteitsvorming van het dikke-ik, met diens beperkte existentiële en morele script.

Alteriteit staat bij Kunneman in eerste instantie voor diens ontologische uitgangspunt dat individuen altijd al opgenomen zijn in een sociaal geconstrueerd narratief weefsel, dat zij weliswaar niet autonoom kiezen maar waar zij ook niet mee samenvallen; individuen co-creëren het door de manier waarop zij zich ertoe verhouden. Levenskunst is het morele uitgangspunt dat individuen hieraan dient te herinneren en dient te stimuleren de zingeving en identiteitsvorming van het dikke-ik te overstijgen, om tot een bewuste co-creatie te komen van een rijker en meer diepgaand existentieel en moreel scenario. Centraal hierin staat het loslaten van de (absolute) vereenzelviging met een specifieke zingeving of identiteit, door de verbinding met het onafgestemde en het onder ogen komen van de eigen schaduwkant. Kunneman noemt de onafgestemde eigenheid ook wel het overgangsgedebied naar de ruimte van mogelijkheden.

(1998:30) Waar zingeving de neiging heeft om te identificeren en fixeren, en in die zin ook te reïficeren en te veruiterlijken, daar staat het onafgestemde in het teken van de open actualiteit, de unieke gevoelde, verlangende, lichamelijke, kwetsbare beweging in ons innerlijk, vanwaaruit wij in contact kunnen komen met 'onvermoede mogelijkheden van ervaren en in de wereld zijn'. (1998: 33) De verbinding met het onafgestemde vormt bij Kunneman dus het middel aan de hand waarvan individuen geopend worden voor de onuitputtelijke emergente en eindige aard van de werkelijkheid, hetgeen hen losmaakt van de vereenzelviging met een specifieke persoonlijke of collectieve identiteit.

Bij Open Up vormt het onafgestemde ook het overgangsgebied naar het transcendente. Weliswaar gaat het hier in de laatste plaats niet om het oneindige ont-sluiten, maar om de omvattende ruimte van het voorafgaande bewustzijn zoals Duintjer stelt. Ik wil laten zien dat de spirituele levenskunst bij Open Up in het teken van het onafgestemde, de basis vormt aan de hand waarvan eenheid en alteriteit verbonden worden in de transcendentie. Het transcendentiebegrip bij Open Up verwijst weliswaar naar een directe verbinding van het individu met de ontologische Openheid of Ruimte, die de specificiteit van concrete situaties overstijgt, het sluit echter niets uit. De transcendentie is inherent existentieel en moreel verankerd, aangezien zij tot uitdrukking komt in narratieve leerprocessen waarin authenticiteit en verbinding de centrale transcendente waarden vormen, die in sociale context worden vormgegeven in het kader van de ontwikkeling van een persoonlijke, spirituele levenskunst. Centraal in de levenskunst staat de bewuste verbinding met de transcendente eenheid-in-verscheidenheid, door het ontwikkelen van een bepaalde *levenshouding* die je *non-interferentie* zou kunnen noemen.

De nadruk op het niet-doen komt op verschillende manieren terug in de spiritualiteit bij Open Up. Het verbinden met de transcendente bron in zichzelf, gebeurt aan de hand van een proces van loslaten, ont-spannen en ont-wikkelen. De transcendente staat van 'bij jezelf zijn' wordt veelal gezien als de natuurlijke toestand, die evenwel niet ervaren wordt omdat dit potentieel ongerealiseerd in het innerlijk van individuen verborgen ligt, onder lagen van culturele socialisering en disciplineren. Het proces van (her)verbinding met zichZelf, staat daarom in het teken van bewustwording van de verinnerlijkte culturele zingevingskaders, identiteitsmodellen en gedragspatronen (van het dikke-ik) en hetgeen dat hierdoor naar de achtergrond verdrongen wordt. Het loslaten van deze beperkende identificaties gebeurt door het verdiepen van de existentiële relatie met zichzelf, waarin onafgestemde gevoelens en verlangens worden toegelaten. De onafgestemde eigenheid van het individu en diens diepste verlangens, vormen als het ware de richtingwijzers naar het ware, hogere of transcendente Zelf.

Dat de levenskunst in het teken van non-interferentie staat, wil niet zeggen dat het passief is, aangezien het ontwikkelen van de eigen kracht, passies en talenten evengoed onderdeel uitmaakt van de zoektocht naar zichZelf. Waar het om gaat is dat de verbinding met het onafgestemde in wezen gaat om de *onvoorwaardelijke erkenning* van zichzelf, hetgeen de basis vormt voor allerhande vormen van manifestatie en expressie. Omdat er een onvoorwaardelijke erkenning is voor hetgeen dat zich in en om ons ontsluit, kan het rijke potentieel van de werkelijkheid zich ongehinderd manifesteren – zonder afweer of verdringing van onafgestemde gevoelens en verlangens en zonder het vastklampen aan een specifieke zingeving of identiteit. Ik haak hiermee in op de omschrijving van Duintjer van 'spirituele levenskunst': 'Stapje voor stapje en telkens opnieuw: *je meer leren blootstellen aan de werkelijkheid, zoals die zich per situatie manifesteert, om ons en in ons, zonder afweer of verdringing enerzijds en zonder vastklampen of verslaving anderzijds*'. (2002: 36) Hij spreekt hier ook wel over *levensbeaming*, in de zin van spiritueel vertrouwen of overgave. Hij benadrukt dat het niet gaat om een klakkeloos applaus of een doffe berusting in wát zich manifesteert, maar om de bereidheid zich bloot te stellen aan het leven als

manifestatieproces, het voortdurende ontsluiten van fenomenen in en aan ons bewustzijn – hetgeen Duintjer ook wel het proces van openbaarwording noemt.

Hierin komen de twee perspectieven op transcendentie samen: de *eenheid* van de werkelijkheid kan ervaren worden in de van moment tot moment *verschillende* situaties en manifestaties. Het gaat hier in essentie om het openbaar worden van openbaarwording zelf, waarin men zich *bewust wordt* van het onuitputtelijke ontsluiten van eindige manifestaties *in en aan het bewustzijn*. Duintjer stelt dat het individu in deze ogenblikken open gaat naar zijn hele bestaanswijze, en zodoende de vereenzelviging met een gevestigde waarheidsruimte van een bepaalde (sub)cultuur loslaat, evenals met de ik-identiteit van de persoonlijkheid (dikke zingeving). Aansluitend bij Kunneman beschrijft Duintjer dit als plaatsvindend wanneer het individu een bewuste verbinding maakt met de 'ingang' van onze actuele, eindige waarheidsruimte, waar deze 'raakt' aan de ruimte van oneindige mogelijke waarheid. 'In die 'zone', bij dat 'convergentiepunt' van verborgenheid en onverborgenheid, kunnen die *beide* beseft en ervaren worden.' (2002: 82) Duintjer slaat een brug tussen Kunneman en Open Up wanneer hij dit convergentiepunt, door Kunneman het overgangsgebied genoemd, in de psyche van het individu 'lokaliseert', als 'de 'psychische tunnel' die loopt van ons bekende discursief-zintuigelijk bewustzijn, cultuur- en persoonsgebonden, via de innerlijke stilte van een 'getuige-bewustzijn', naar het onafgrensbare'. (2002: 93)

Duintjer spreekt hier van het oefenen in *verruiming en verdieping van het bewustzijn*, waarin een bewuste verbinding gemaakt wordt met de voorafgaande, bovendiscursieve laag in het bewustzijn. Het is in het contact met dit bewustzijn dat 'de *hele wereld* een andere status krijgt'. (2002: 41) Het individu verliest zich niet meer in de identificatie met eindige manifestaties, omdat het zich tegelijkertijd bewust is van de omvattende ruimte van het voorafgaande bewustzijn, die niet samenvalt met enige vorm of inhoud. In essentie zijn het dan ook geen 'narratieve' leerprocessen die centraal staan in het openen van individuen voor het transcendente, maar *meditatieve leerprocessen*. Meditatie is karakteristiek voor de levenskunst van non-interferentie: 'door innerlijk stil te worden, [kun je] in contact komen met een getuige-bewustzijn dat voorbijtrekkende gedachten en indrukken gadeslaat zonder zelf weer denkend te zijn (iets anders dan reflectie)'. (2002: 95)

Het gaat in de spirituele levenskunst als levensbeaming dus in essentie om dit meditatieve proces van waarnemen zonder oordeel, of de *onvoorwaardelijke erkenning* van alles wat zich ontsluit of openbaar wordt. Hierin vindt 'heling' plaats, aangezien de ervaring van dualiteit die ontstaat door de exclusieve identificatie met een specifieke vorm en de complementaire afweer of verdringing van het 'andere', wordt overstegen en verbonden door in zuivere aandacht, openheid of tegenwoordigheid van geest, aanwezig te zijn bij hetgeen dat zich ontsluit in en aan het bewustzijn. Duintjer stelt dat de ervaring van werkelijke verbondenheid die voortkomt uit het contact met deze ruimte, de werkelijke bron is van moraliteit en dat alle ethisch-normerende principes van levensbeschouwing en traditie, hier impliciet naar verwijzen. Hij spreekt hier van belangeloze verbondenheid ofwel verbondenheid voorbij de verbondenheid op basis van identiteit, gelijke identificatie of hetzelfde (idem). (2002: 95-97)

De bewuste verbinding met het voorafgaande bewustzijn vormt dus de bron van waaruit elke eindige ruimte 'aangeleerd en binnengetroten, gerelativeerd en overschreden kan worden'. (2002: 94) Alteriteit en pluraliteit worden in de notie van het transcendente als eenheid-in-verscheidenheid, dus inherent verbonden en tot het expliciete uitgangspunt gemaakt van de spirituele levenskunst bij Open Up. Aan de hand hiervan kan de zingeving en identiteitsvorming van het dikke-ik dus bekritiseerd en overstegen worden. Alteriteit verwijst naar het inzicht dat het bewustzijn van individuen nooit samenvalt met specifieke manifestatieruimten en -vormen, hetgeen de basis vormt voor het inzicht dat de werkelijkheid zelf ook altijd nog meer en anders is

dan wat zich manifesteert in een specifieke manifestatieruimte, doordat in verbinding met het voorafgaande bewustzijn de eindigheid en onuitputtelijkheid van manifestaties ervaren kan worden (pluraliteit). Dit zorgt ervoor dat individuen open blijven voor het nieuwe, het onbekende of het 'andere', hetgeen centraal staat in Kunneman's transcendentiebegrip.

De singulier meervoudige aard van de werkelijkheid en de mogelijkheid tot bewuste verbinding hiermee in de transcendente ervaring, dient recht gedaan te worden in de horizon van transcendente waarden, die daarom in het teken dient te staan van rijkheid (pluraliteit/meervoudige representaties van het goede leven) en diepgang (onafgestemde/verwijzing naar het innerlijk). Niet alleen de egocentrische waarden van het dikke-ik dienen de vanzelfsprekende transcendente horizon te vormen, maar juist ook de mogelijkheid op een geheel andere bestaanswijze, waarin een dieper of groter deel van het zelf richtinggevend is, dat niet hoeft te strijden om erkenning omdat het inherent deel is van een betekenisvol Geheel, waarin het in gelijkwaardigheid verbonden is met anderen. In deze transcendente waarden wordt het dikke-ik overstegen, omdat de transformatie van het dikke-ik expliciet centraal staat. Aan de hand van de inherente verbinding tussen alteriteit en pluraliteit, authenticiteit en verbondenheid, eenheid en verscheidenheid, opent zich in het transcendentiebegrip en de levenskunst bij Open Up een nieuwe horizon, waarin individuen zich uitgenodigd kunnen voelen voorbij te gaan aan oude tegenstellingen als winnen of verliezen, overheersen of overheerst worden, almacht of onmacht, kracht of kwetsbaarheid, wij of zij.

Samenvatting en conclusie

In mijn scriptie heb ik willen onderzoeken wat in het licht van de humanistiek de waarde is van de opmerkelijke spiritueel-levensbeschouwelijke opleving die gaande is in onze gesecculariseerde moderne maatschappij. Kort gezegd gaat het hier over de vraag of hedendaagse vormen van spiritualiteit bijdragen aan *zingeving* en *humanisering*, aan leerprocessen gericht op existentiële en morele verdieping. Om dit adequaat te kunnen thematiseren heb ik het toegespitst op een analyse van het festival Open Up en de verschillende vormen van spiritualiteit die daar aanwezig zijn, in het licht van het kritisch kader van humanisticus Harry Kunneman. De concrete onderzoeksvraag waarmee ik heb gewerkt betreft: *Welke rol speelt eenheid bij het spirituele festival Open Up met betrekking tot processen van zingeving, identiteit- en gemeenschapsvorming, en hoe verhoudt dit zich tot het kritisch humanisme van Harry Kunneman?* Als opmaat voor de conclusies zal ik beginnen met een korte samenvatting van de probleemstelling.

Het kritisch humanisme van Kunneman is voor mij een interessante en uitdagende theorie gebleken, omdat het net als hedendaagse spiritualiteit een zoektocht is naar nieuwe vormen van zingeving, identiteit en verbinding, in het kader van een kritische verhouding tot de moderniteit. Er is in onze tijd een grote behoefte aan oriënterende kaders, gedeelde waarden en gemeenschappelijke maatstaven, stelt Kunneman, en religieuze en levensbeschouwelijke kaders kunnen hier in potentie een belangrijke bijdrage aan leveren. Om hun existentiële en morele inzichten in deze tijd opnieuw maatschappelijk relevant te maken, dienen deze echter verbonden te worden met de kernelementen uit het moderne wereldbeeld. Met zijn kritisch humanisme ontwerpt Kunneman een metakader, dat als moreel raamwerk dient aan de hand waarvan zingevingskaders en hun maatgevende of transcendente waarden geanalyseerd en bekritiseerd kunnen worden. Centraal in dit kritisch kader staat de postmoderne nadruk op *alteriteit* en *pluraliteit*, hetgeen Kunneman specifiek thematiseert als *horizontale transcendentie*.

Hier toont zich het uitdagende, kritische aspect van Kunneman's kader. Waar in de spiritualiteit bij Open Up de verwijzing naar Eenheid en Heelheid centraal staat in de levensbeschouwelijke noties, daar staat het kader dat Kunneman stelt met zijn kritisch humanisme juist in het teken van het postmoderne streven voorbij te gaan aan de naar eenheid verwijzende omvattende pretenties van moderne en premoderne wereldbeelden. Deze claimen volgens hem absolute geldigheid en hebben met hun overkoepelende waarheidsaanspraken en hiërarchische ordeningen aldus een *unificerende* en *totaliserende* werking - doen de ruimte voor verscheidenheid (pluraliteit) en individuele bijzonderheid (alteriteit) teniet. De kritiek op deze *verticale* kaders werkt Kunneman uit in vier criteria, die de noodzakelijke voorwaarden vormen voor een postmoderne, horizontale zingeving en moraliteit. Deze criteria hebben de basis gevormd aan de hand waarvan ik de spiritualiteit bij Open Up heb geanalyseerd.

In het vervolg zal ik een samenvatting van de uitkomsten geven en antwoord geven op de vraag of de spiritualiteit bij Open Up voldoet aan de criteria voor een postmoderne levensbeschouwing; oftewel kan er gesproken worden van een postmoderne, postmetafysische spiritualiteit? In de kern gaat het hier om de vraag of in de spiritualiteit bij Open Up het eenheidsbegrip ingevuld wordt op een manier die de postmoderne ruimte voor nieuwe vormen van zingeving, identiteit en verbondenheid in het teken van pluraliteit en uniciteit, openhoudt of zelfs bekrachtigt. Meer specifiek gaat het om de vraag of er in de levensbeschouwelijke inspiratie bij Open Up een postmoderne verbinding tot stand komt tussen religieus-metafysische en moderne wereldbeelden, waarin de autonomie van het individu zowel erkend als overstegen wordt door de inherente verbinding van het individu met anderen en een groter geheel en de erkenning van onafgestemdheid.

Ik heb laten zien dat er bij Open Up consequent wordt verwezen naar een absolute bron die alomvattend en al-overstijgend is. In mijn onderzoek is echter duidelijk naar voren gekomen dat ondanks dat de zingeving en praktische leerprocessen bij Open Up in het teken staan van transcendentie als Eenheid, hier geen sprake is van een traditionele opvatting van transcendentie. Open Up is niet gebaseerd op de levensbeschouwelijke uitgangspunten van één bepaalde culturele traditie, levensbeschouwing of spirituele stroming, die iedereen moet onderschrijven om onderdeel uit te maken van de gemeenschap. Levensbeschouwing en traditie spelen nog steeds een belangrijke rol, echter niet meer in de vorm van een gemeenschappelijke set van overkoepelende zingevingskaders die aan de hand van de daarin verankerde morele voorschriften, de samenhang van de gemeenschap en de persoonlijke zingeving en identiteit bepalen – zoals dit in traditionele theïstische spiritualiteit het geval is, waar de zingeving en morele verbondenheid gefundeerd is in de absoluut geldige beginselen van een externe transcendente autoriteit. Bij Open Up is het de persoonlijke zingeving die centraal staat. Het Open Up festival vormt een platform dat mensen de mogelijkheid biedt om hun eigen spiritualiteit te ontwikkelen. Het Open Up heeft zelf geen expliciete religieuze of ideologische inhoud; het vormt een hybride geheel van verschillende vormen van spiritualiteit. In de gerichtheid van Open Up op de individuele zoeker, verschijnen de verschillende tradities als gelijkwaardige bronnen aan de hand waarvan individuen een meervoudige, individueel samengestelde levensbeschouwing kunnen ontwikkelen.

Naast het feit dat er een pluraliteit aan levensbeschouwelijke tradities en perspectieven aanwezig is en de nadruk ligt op de persoonlijke ervaring en het eigen inzicht, heerst bij Open Up tevens het inzicht dat elke horizon van transcendente waarden een specifieke, cultureel en historisch gesitueerde uitdrukking van transcendentie vormt en daarom nooit absoluut geldig is maar altijd relatief. Daarmee voldoet de horizon van transcendente waarden aan de vier criteria van Kunneman's postmoderne horizon van *horizontale* transcendente waarden. Het postmoderne karakter betekent bij Open Up echter niet dat er geen sprake kan zijn van een transcendente eenheid. Aan de hand van Otto Duintjer heb ik laten zien dat het bij Open Up *juist* de notie van het transcendente als eenheid is, dat de 'ruimte' vormt waarin pluraliteit en alteriteit kunnen verschijnen als wezenlijke aspecten van het leven en de spiritualiteit - juist omdat ze het inherente contrapunt vormen van de transcendente eenheid. Het transcendente is nooit unificerend en uitsluitend, omdat het alles includeert en per definitie dus niet alleen Eén is maar ook pluriform. De overstijgende aard van het transcendente heeft bij Open Up geen betrekking op een specifieke horizon van transcendente waarden, maar ligt net als bij Kunneman juist in het feit dat het transcendente zich op een oneindig aantal verschillende manieren manifesteert en *kan* manifesteren, en daarom ook ruimte biedt aan een onuitputtelijk aantal mogelijke representaties in eindige zin- en maatgevende verhalen, beelden en symbolen – die bij Open Up expliciet in het teken staan van de verwijzing *voorbij* de eigen specifieke, eindige vorm, *voorbij* de verschillen op het niveau van de zingeving, naar de *ervaring van transcendentie in alles*. Transcendentie wordt beschouwd als een *staat van zijn* die nooit adequaat beschreven of verbeeld kan worden, maar enkel *ervaren* kan worden door het individu. De alomvattende, al-overstijgende aard van het transcendente als eenheid maakt dat het *wel* als absoluut of universeel verschijnt, maar *niet* totaliserend werkt; omdat niets wordt buitengesloten, is de erkenning van culturele en individuele eigenheid gegarandeerd.

Transcendentie verschijnt bij Open Up niet als boven of buiten ons, maar veeleer als groter dan. Op deze manier wordt de dichotomie die in veel traditionele religies aanwezig is tussen transcendentie en immanentie doorbroken. Essentieel bij Open Up is namelijk dat de transcendente bron immanent aanwezig is; we maken er altijd onderdeel van uit, het is in ons en het werkt door ons heen. Het is wie wij in essentie zijn, hetgeen dat ons overstijgt en met elkaar verbindt. Hiermee wordt duidelijk dat ondanks dat het innerlijk van individuen bij Open Up

wordt beschouwd als de zetel van het transcendente, waarin zij *onafhankelijk* van anderen en culturele kaders in verbinding staat met een *absolute* bron van existentiële en morele oriëntatie, het 'transcendente zelf' voorbijgaat aan het moderne rationalistische beeld van het subject als autonoom, onafhankelijk en zelfgericht. De transcendentie van het zelf staat weliswaar centraal in het transcendentiebegrip zoals dat naar voren komt in het discours van Open Up, het gaat hier expliciet om een dieper of groter deel van het zelf, waarin het inherent verbonden is met anderen en het transcendente 'Geheel'.

De verbinding van het individu met een dieper of groter deel van zichzelf of de werkelijkheid, wordt weliswaar als een ontologisch gegeven beschouwd, het wordt niet evident ervaren en staat niet ter beschikking van het autonome individu. Het is de voortdurende *zoektocht* van het individu om zich per moment af te stemmen op de transcendente bron van morele inspiratie in het eigen innerlijk, die richtinggevend is in de spirituele levenskunst en de narratieve leerprocessen waarin dit wordt vormgegeven. Deze existentiële en morele leerprocessen worden in het discours van Open Up verwoord en verbeeld onder de noemers van spirituele en persoonlijke ontwikkeling, heling en transformatie. In de notie van het transcendente zoals deze bij Open Up naar voren komt, wordt de autonomie dus zowel bevestigd als overstegen. De gerichtheid op het zelf die bij Open Up maatgevend is voor de moraliteit is niet egocentrisch, aangezien het een *transformatie* van het ego beoogt naar een groter, dieper of waarachtiger zelf. Naar voren is gekomen dat de persoonlijke transformatie bij Open Up, sterke overeenkomsten vertoont met de verschuiving die Kunneman betoogt van het dikke-ik naar het onafgestemde zelf en van dikke- naar diepe autonomie.

Al wordt deze transformatie beschouwd als een proces waarin het individu en diens innerlijk centraal staat, toch spelen culturele tradities en de 'morele gemeenschap' hier een belangrijke rol in bij Open Up. Het primaat van de persoonlijke ervaring wordt op het festival weerspiegeld in het op de achtergrond staan van de discursieve inhoud van levensbeschouwelijke tradities en opvattingen, ten opzichte van de praktijken en technieken die op de voorgrond staan. Centraal in de transcendentie staat de concrete vormgeving van de waarden *authenticiteit* en *verbinding*, door het verdiepen van de relatie met zichzelf, anderen en grotere gehelen als de 'gemeenschap' en de maatschappij, de mensheid en de aarde en het 'Geheel'. Individuen worden gestimuleerd om hier een eigen verhouding toe te vinden, een eigen 'gevoel voor het geheel' te ontwikkelen waarin ze een eigen plek hebben en een unieke taak. Levensbeschouwelijke kaders verschijnen als complementaire hulpbronnen, verschillende paden of methoden, die erop gericht zijn het individu te openen voor de persoonlijke ervaring van transcendentie: authenticiteit-in-verbinding.

Ik heb laten zien dat de notie van het transcendente als authenticiteit-in-verbinding, sterk resoneert met de opvattingen van Kunneman omtrent diepe autonomie. De verbinding met anderen en een groep, vormt bij Open Up een essentieel element in het ontwikkelingsproces van het individu richting de verwezenlijking van diens innerlijke potentieel. Ondanks dat de transcendentie van het zelf centraal staat, zijn het juist groepsprocessen die de ontwikkeling richting authenticiteit stimuleren, door het individu hierin te ondersteunen en inspireren. Het individu wordt uitgenodigd om zichzelf te laten zien aan anderen in zijn of haar 'eigenheid'. Benadrukt wordt dat het hier niet om perfectie gaat, maar om een voortdurende zoektocht naar wie je ten diepste bent, voorbij de heersende maatschappelijke normen en ideaalbeelden. Het contact met het onafgestemde staat hierin centraal. Het proces van (her)verbinding met zichzelf, staat bij Open Up expliciet in het teken van bewustwording van de verinnerlijkte culturele zingevingskaders, identiteitsmodellen en gedragspatronen van het dikke-ik en hetgeen dat hierdoor naar de achtergrond verdrongen wordt. Het loslaten van deze beperkende identificaties gebeurt door het verdiepen van de existentiële relatie met zichzelf in praktische leerprocessen,

waarin de ervaring van lichamelijkheid, het eigen gevoel en verlangen centraal staan, veeleer dan de taal en het discursieve verstand, die vaak impliciet of expliciet als struikelblok beschouwd worden. De directe ervaring van de onafgestemde eigenheid van het individu en diens diepste verlangens, vormen als het ware de richtingwijzers naar het ware, hogere of transcendente Zelf.

De groepspraktijken stimuleren mensen hun ‘dikke’ verdedigingsmuur los te laten en hun angst voor onafgestemde emoties, pijn en onzekerheid in openheid tegemoet te treden. In essentie gaat het er in de narratieve leerprocessen om individuen te stimuleren en begeleiden het gevoel ‘niet goed genoeg te zijn’ zoals men is, ‘toe te eigenen’ - het in zichzelf te (h)erkennen en omarmen in plaats van het naar buiten toe te projecteren in een voortdurende strijd om erkenning van de eigen identiteit. Voorop staat hier het creëren van een veilige ruimte waarin mensen een gemeenschappelijke basis van vertrouwen kunnen ervaren. Deze is nodig voor het gevoel van veiligheid dat nodig is voor het verlaten van de gebaande paden en voor het toelaten en tonen van kwetsbaarheid. Centraal hierin staat de boodschap dat 'alles er mag zijn'. Al het onafgestemde mag er zijn, wordt welkom geheten en zelfs als helend beschouwd. Het onafgestemde wordt dus minder 'onafgestemd', aangezien deze alleen als zodanig verschijnt in een context waarin sprake is van onderdrukking. Door een omgeving te creëren waarin individuen zich onvoorwaardelijk geaccepteerd en gesteund voelen, ontstaat een ruimte waarin erkenning niet bevochten hoeft te worden in een voortdurende prestatie- en concurrentiestrijd met anderen, maar vrijwillig geschonken wordt. Zo ontstaat er ruimte voor individuen om zich los te maken van de zoektocht naar erkenning in de buitenwereld en zich naar binnen te richten – te onderzoeken wie ze werkelijk zijn, los van maatschappelijke idealen van rationaliteit, controle, zekerheid, kracht, onkwetsbaarheid etc.

De wederzijdse acceptatie van eigenheid die bevorderd wordt in de praktijken, gaat voorbij aan de dikke autonomie. Diepe autonomie wordt bevorderd in de narratieve leerprocessen, doordat individuen worden uitgenodigd het onafgestemde in zichzelf en anderen te erkennen en accepteren. De zelfontwikkeling die in de groepen gestimuleerd wordt, is gefundeerd in het inzicht dat iedereen uniek is en erkenning verdient. De niet-competitieve vormgeving van de workshops, geven het individu de ervaring dat waardering niet bevochten hoeft te worden ten kost van anderen, maar in wederzijdse erkenning beleefd kan worden. De acceptatie en steun die in de groepen gecultiveerd worden, maken dat deze kwaliteiten in de individuen geactiveerd worden, waardoor deze zichzelf en anderen ook makkelijker kan gaan accepteren en steunen. De zelferkenning van het individu vormt de voorwaarde voor de onvoorwaardelijke erkenning van de ander. De erkenning en omarming van de eigen onafgestemdheid, lost de *dwangmatige* behoefte aan bevestiging in de buitenwereld op en maakt ruimte voor relaties op basis van een *vrijwillige* wederzijdse erkenning.

Net als bij Kunneman staat de verbinding met het onafgestemde bij Open Up dus in het teken van de *vrijwillige/onvoorwaardelijke erkenning* van eigenheid, hetgeen de essentie uitmaakt van de ontwikkeling van het potentieel van individuen en relaties op basis van openheid en gelijkwaardigheid. Voor beiden ligt de uitdaging voor hedendaagse culturele en persoonlijke leerprocessen, in het toelaten van onafgestemdheid of alteriteit en de daarmee gepaard gaande losmaking van de vereenzelviging met een eenduidige collectieve of persoonlijke identiteit. Door een levenskunst gebaseerd op onvoorwaardelijke erkenning voor hetgeen dat zich per moment in en om ons ontsluit, kan het rijke potentieel van de werkelijkheid zich ongehinderd manifesteren – zonder afweer of verdringing van onafgestemde gevoelens en verlangens en zonder het vastklampen of verabsoluteren van een specifieke zingeving of identiteit. Dit maakt dat individuen open blijven voor het nieuwe, het onbekende of het 'andere', hetgeen centraal staat in Kunneman's notie van het transcendente.

De openheid voor alteriteit en pluraliteit, voor hetgeen dat zich per moment ontsluit, de 'onuitputtelijke emergentie van eindige fenomenen', vormt bij Open Up het transcendente contrapunt van de transcendente Eenheid. Onder andere aan de hand van Duintjer is gebleken dat transcendentie als eenheid bij Open Up zowel ruimte geeft als dat het voorbijgaat aan de manifestaties, fenomenen en narratieve zingeving. Dit doet zij door de transcendentie in essentie te denken als een staat van bewustzijn *waarbinnen* alles als transcendent beleefd kan worden, *juist omdat* het tegen de achtergrond van het voorafgaande bewustzijn herkend kan worden als een eindige manifestatie of representatie van het transcendente, dat alles omvat en doordringt en nooit samenvalt met een specifieke manifestatie, maar altijd nog meer en anders is. Waar Kunneman in het licht van zijn horizontale transcendentie alteriteit duidt in het teken van meervoudigheid en interferentie, daar is in de spiritualiteit bij Open Up alteriteit dus in de laatste plaats gebaseerd op hetgeen dat de verschillen overstijgt. De verabsolutering van collectieve en individuele zingeving en identiteit wordt in de spiritualiteit bij Open Up bekritiseerd en overstegen aan de hand van wat Duintjer *bovendiscursief* bewustzijn noemt. Het betreft hier dus niet enkel niet-discursief bewustzijn, zoals in het onafgestemde bij Kunneman het geval is, maar een dimensie in het bewustzijn van individuen dat niet samenvalt met enige sociaal-culturele vorm en inhoud, noch met de daarbinnen pas identificeerbare persoonlijkheid, *noch met de onafgestemde lichamelijke, gevoelens en verlangens*. Er kan hier aldus toch van een vorm van *verticale transcendentie* gesproken worden. De meervoudigheid kan enkel gerealiseerd worden vanuit een perspectief/bewustzijn dat de interferentie overstijgt, groter is, dieper of omvattender. Het is vanuit deze voorafgaande, bovendiscursieve of overstijgende dimensie in het bewustzijn, dat alle betekeniskaders worden aangeleerd en binnengetroten, en gerelativeerd en overschreden kunnen worden.

Vandaar dat de transcendentie als eenheid-in-verscheidenheid of authenticiteit-in-verbinding in essentie verwijst naar wat ik de levenskunst van *non-interferentie* heb genoemd. Aan de hand van Duintjer heb ik laten zien dat de onvoorwaardelijke erkenning of *levensbeaming* zoals hij het noemt, in essentie een meditatief leerproces betreft - veeleer dan een narratief leerproces - waarin men zonder oordeel alles waarneemt wat zich ontsluit *in en aan het bewustzijn*. Hierin vindt 'heling' plaats, aangezien de ervaring van dualiteit die ontstaat door de exclusieve identificatie met een specifieke vorm en de complementaire afweer of verdringing van het 'andere', wordt overstegen en verbonden door in zuivere aandacht, openheid of tegenwoordigheid van geest, aanwezig te zijn bij hetgeen dat openbaar wordt. Hier vindt *integratie* plaats, niet als *unificering* en *totalisering*, maar als eenheid-in-verscheidenheid. De bewuste verbinding met de omvattende ruimte van het voorafgaande bewustzijn, maakt dat de eenheid of verbondenheid *in* de verscheidenheid ervaren kan worden. In de verbinding met het transcendente kan het individu zichZelf gaan herkennen in alles, als de essentie en totaliteit ervan, alomvattend en alomvattend. Deze transcendente ervaring waarin het individu zichZelf ervaart als inherent verbonden met het Geheel van het leven, vormt bij Open Up de morele oriëntatie die in essentie geen externe legitimatie nodig heeft. Duintjer's stelling dat alle ethisch-normerende principes van tradities verwijzen naar de ervaring van deze voorafgaande werkelijkheid waarin allen verbonden zijn, is bij Open Up sterk aan de orde. Met de invulling van transcendentie als de concrete vormgeving van de waarden authenticiteit en verbondenheid, blijft Open Up dicht bij de transcendente bron van alle moraliteit. Hierin sluit zij aan bij het humanistische morele uitgangspunt van Kunneman van individuele vrijheid in verbinding met de betrokkenheid op anderen of medemenselijkheid.

En met het verdiepen van concrete medemenselijkheid ben ik weer terug bij de zoektocht van Jaap van Praag en het onderzoeksproject van de UvH 'Geestelijke weerbaarheid en humanisme', om aan de hand van een open, inter-levensbeschouwelijk humanisme, mogelijkheden te onderzoeken tot het versterken van de geestelijke weerbaarheid van individuen in de context van

een post-traditionele, gedifferentieerde en geïndividualiseerde samenleving. De inzet is geweest om de maatschappelijke en culturele voorwaarden te onderzoeken voor het creëren en versterken van open sociale en levensbeschouwelijke verbanden en het verdiepen van concrete existentieel en morele leerprocessen. Aan de hand hiervan kan de uitdaging van deze tijd om voorbij te gaan aan het cultureel relativisme, nihilisme, atomisme, onverschilligheid etc., succesvol gemaakt worden. Door de analyse van het levensbeschouwelijke discours en de praktijken van Open Up te toetsten aan Kunneman's kritisch humanisme, heb ik onderzocht in hoeverre deze uitdaging succesvol aangegaan wordt in vormen van hedendaagse spiritualiteit. Gebleken is dat de functie van Open Up als platform voor persoonlijke zingeving en de eigentijdse heroriëntatie op oude tradities en nieuwe levensbeschouwelijke perspectieven in het kader van praktische leerprocessen rond authenticiteit en verbinding, sterk overeenkomt met de inhoudelijke oriëntatiepunten voor een open, inter-levensbeschouwelijk humanisme die Kunneman opstelt. Bij Open Up zijn de praktijken erop gericht om mensen te stimuleren de 'lege ruimte' die is ontstaan met het wegvallen van de traditionele geloofs- en gezagsstructuren, opnieuw in te vullen met inspirerende ideeën, beelden en praktijken, die uitzicht bieden op nieuwe, inspirerende manieren van verbinding met zichzelf, anderen en een groter geheel. Open Up biedt een ruimer perspectief op wat 'het goede leven' in kan houden, voorbij de oppervlakkige idealen van het dikke-ik, die zoals ik heb laten zien gebaseerd zijn op het gevoel niet (goed) genoeg te zijn en de voortdurende strijd om erkenning. Het rijke spectrum aan existentieel en moreel inhoudsvolle verhalen, beelden en metaforen bij Open Up, kan voor mensen nieuwe horizonten van maatgevende normen en waarden openen, die hen meer inspireren en opnieuw kunnen doen oriënteren op wat voor hen in het leven werkelijk van belang is.

Gebleken is dat het juist de notie van het transcendente als eenheid is, die maakt dat binnen de spiritualiteit ruimte is voor individuele alteriteit, pluraliteit aan tradities en de relativiteit van zingeving. Aan de hand van Kunneman's criteria heb ik laten zien dat in de spiritualiteit bij Open Up, elementen uit traditionele en moderne wereldbeelden verbonden worden zonder hun totaliserende claims over te nemen. De notie van eenheid die centraal staat in het transcendentiebegrip bij Open Up, verschilt fundamenteel van de op eenheid gebaseerde traditioneel religieuze en modern ideologische zingevingssystemen. De eenheid dient niet gezocht te worden in de terugkeer naar een verloren verleden en niet in een ideale toekomst, waarin al hetgeen dat afwijkt van het ideaal uitgebannen is en de gemeenschap of het individu de toestand van perfectie heeft bereikt. De eenheid in de spiritualiteit bij Open Up ligt in de realisatie dat elk moment perfect is, dat de perfectie ligt in het imperfecte, de onvoorwaardelijke erkenning van de menselijkheid, de eindigheid, de kwetsbaarheid. De spiritualiteit bij Open Up voldoet dus aan de criteria voor een postmetafysische, postmoderne spiritualiteit. Tegelijkertijd gaat de notie van het transcendente die naar voren komt in de spiritualiteit bij Open Up voorbij aan het postmodernisme, omdat zij de meervoudigheid includeert in een geheel dat de verschillen overstijgt. De verstrekkende betekenis van deze alles overstijgende en doordringende 'creatieve bron van alle culturen', maakt dat dit een interessant onderwerp vormt voor verdiepende vervolgstudies. De inherente verbinding van elk eindig individu met een achterliggend en overkoepelend geheel waarin allen verbonden zijn, lijkt me zeer relevant voor een inter-levensbeschouwelijk humanisme en de zoektocht naar nieuwe vormen van zin, identiteit en verbondenheid voorbij de (grote) verhalen.

Discussie

In mijn eindgesprek werd ik voornamelijk geconfronteerd met kritische vragen omtrent het transcendentiebegrrip dat in de spiritualiteit bij Open Up naar voren komt. Specifiek stond ter discussie de moeizame relatie van een transcendentiebegrrip gebaseerd op Eenheid, in relatie tot de postmoderne nadruk op meervoudigheid en eindigheid. Het kwam mijn begeleiders voor dat een uitleg van transcendentie als Eenheid-in-Verscheidenheid te makkelijk was, alsof er van twee walletjes gegeten wordt. Het postmodernisme kenmerkt zich door het feit dat er geen eenheid is die de meervoudigheid overkoepelt; het Zijn kan enkel nog gedacht worden in termen van verschil en verscheidenheid. De verhouding van meervoudigheid *tegenover* Eenheid werd specifiek gethematiseerd aan de hand van het menselijk lijden, dat in de wereld voorkomt en niet thuisgebracht zou kunnen worden in de overstijgende zinvolle samenhang die het spirituele transcendentiebegrrip zou impliceren. De kritiek luidde dat in de spiritualiteit en transcendentie een overheersende nadruk ligt op de verbinding, de liefde, het mooie, goede, zinvolle, etc., en dat het lijden en het 'kwaad' hiermee naar de achtergrond verdrongen worden. De ervaring van transcendentie op zich werd niet ontkend door mijn begeleiders, maar zij spraken hun kritische twijfel uit over de verheffing van deze ervaring tot de essentie en totaliteit van het leven. Door mijn verweer dat in de spiritualiteit het onafgestemde allerm minst buitengesloten wordt, maar juist een essentiële rol speelt in het realiseren van transcendentie, verschoof het gesprek zich van het filosofisch niveau naar het sociale niveau; om precies te zijn de spanningsverhouding tussen het individuele niveau van de persoonlijke ervaring en ontwikkeling, en het sociale niveau van maatschappelijk onrecht. Min of meer werd de vraag gesteld hoe de individuele eenheidservaring zich verhoudt tot een wereld die voor een belangrijk deel gekenmerkt wordt door het tegendeel van eenheid en verbondenheid: lijden door armoede, geweld, oorlog, onderdrukking, uitsluiting etc. Ik zal hier geen antwoord geven op deze vraag - al denk ik dat in mijn scriptie voldoende aanknopingspunten te vinden zijn om deze vraag te duiden. Omdat het een belangrijke vraag is wil ik hem als discussiepunt opnemen en in het achterhoofd meenemen voor eventueel toekomstig vervolgonderzoek.

Literatuur

- Apostel, L.**, *Atheïstische spiritualiteit*, VUBpress: Brussel, 1998
- Becker, J. J de Hart en J. Mens**, *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*, Rijswijk: sociaal en cultureel planbureau, 1997
- Bloch, J.P.**, *New Spirituality, Self and Belonging. How New Agers and Neo-Pagans talk about themselves*, Westport, Connecticut: Praeger, 1998
- Borgman, E. e.a.**, *Hunkering naar heelheid: over nieuwe religiositeit in Nederland*, Budel: Uitgeverij Damon, 2003
- Braeckman, A.**, *Fundamenten van de wijsbegeerte*, Leuven: universitaire pers Leuven, 2004
- Brandsma, B., Kalsky, M.**, *Wij-land. Voorbij de bindingsangst*, Kampen: Ten Have, 2009
- Davie, G.**, *Religion in Britain: since 1945: Believing without belonging*, Oxford: Blackwell publishers, 1994
- Dekker, G., De Hart, J., Peters, J.**, *God in Nederland*, KRO/RKK, 1997
- Devisch, I.**, *Wij. Jean-Luc Nancy en het vraagstuk van de gemeenschap in de hedendaagse wijsbegeerte*, Leuven: Uitgeverij Peeters, 2003
- Dohmen, J.**, *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*, Amsterdam: Ambo, 2007
- Duintjer, O.**, *Onuitputtelijk is de waarheid*, Damon: Budel, 2002
- Duyndam, J. e.a.**, *Humanisme en religie. Controverses, bruggen en perspectieven*. Eburon: Delft, 2005
- Elders, F. e.a.**, *Humanisme en Boeddhisme. Een paradoxale vergelijking*, Vubpress: Nieuwerkerk a/d IJssel, 2000
- Flanagan, K., Jupp, P. C.**, *A sociology of spirituality*, Hampshire: Ashgate, 2007
- Helaas, P. Woodhead, L. (eds.)**, *Religion in modern times. An interpretive anthology*, Oxford: Blackwell publishers, 2000
- Hanegraaf, W.**, *New age religion and western culture: esotericism in the mirror of secular thought*, Leiden: Brill, 1996
- Harskamp, A.** *Het nieuw-religieuze verlangen*, Kampen: Kok, 2003
- Harskamp, van, A. e.a.**, *De religieuze ruis in Nederland. Thesen over de versterving en de wedergeboorte van de godsdienst*, Zoetermeer: Meinema, 1998
- Heelas, P., Woodhead, L.**, *The spiritual revolution. Why religion is giving way to spirituality*, Malden: Blackwell, 2005
- IJsel, van, S.**, *"Daar hebben humanisten het niet zo over": over de rol van spiritualiteit in het leven en werk van humanistisch geestelijk raadsliden*, Delft: Eburon, 2007
- Jansen, M.**, *Wie zijn wij dan? Over erkenning en verbondenheid tussen mensen die alles, bijna niets, een beetje of heel veel geloven*, Zoetermeer: Meinema, 2008
- Kalsky, M.**, *Van soloreligieus naar transreligieus*, Lezing op de studiedag 'Wat beweegt de soloreligieus?' op 21 oktober in klooster Wittem, Gevonden op 12 december 2009 op <http://home.planet.nl/~kalsk000/manu.htm>
- Kalsky, m.** 'Het flexibele geloof van Pi. Meervoudige religieuze identiteiten als toekomstvisioen' in: *Buigzame gelovigen. Essays over religieuze flexibiliteit*, Amsterdam: Boom, 2008
- Kuitert, H.M. e.a.**, *In stukken en brokken. Godsdienst en levensbeschouwing in een postmoderne tijd*, Baarn: Ten Have, 1995
- Kunneman, H.**, *De waarheidstrechter: een communicatiethoretisch perspectief op wetenschap en samenleving*, Amsterdam/ Meppel: Boom, 1986
- Kunneman, H.**, *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit*, Amsterdam/ Meppel: Boom, 1996
- Kunneman, H.**, *Voorbij het dikke ik.. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*, Amsterdam: SWP,

- Lyotard, J.F.**, *Het postmoderne weten*, Kok Agora, Kampen, 1992
- Nancy, J.L.**, *Community. The inoperative community*, Minneapolis: University of Minnesota press, 2006
- Nancy, J.L.**, *Being singular plural*, California: Stanford university press, 2000
- Nederkoorn, A.**, *Het vergrootglas van de geest. Een vergelijkende studie over het denken van J.P. Van Praag en hedendaagse auteurs over humanisme in relatie tot spiritualiteit*, Breda: Papieren tijger, 2011
- Oosterling, H.**, *Een wereld van verschil: over zingeving en (spi)ritualiteit in postmoderne tijden*. Gevonden op 18 november op: <http://www.geocities.com/nvvif/wereld.htm>, 1999
- Schinkel, W.**, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*, Kampen: Uitgeverij Klement, 2007
- Schinkel, W.**, *De gedroomde samenleving*, Kampen: Uitgeverij Klement, 2008
- Sutcliffe, J.**, *Children of the New Age: a history of spiritual practices*, London: Routledge, 2003
- Taylor, C.** *De malaise van de moderniteit*, Kok Agora/Pelckmans: Kampen/Kapellen, 1998
- Ven, van der, H. e.a.**, *Geloof en verlichting. Oordelen over religie*, Damon: Nijmegen, 2007
- Verbrugge, A.**, *Tijd van onbehagen. filosofische essays over een cultuur op drift*, SUN:Amsterdam, 2004
- Wit, de, H.**, *De verborgen bloei, Over de psychologische achtergronden van spiritualiteit*, Kampen: Kok Agora, 1993